

De kracht van verbondenheid

Perspectieven in

een netwerksamenleving

Naar een visie voor het CSC2016

Ten geleide

Dit rapport is niet af! Niet omdat we te weinig tijd hebben gehad als Visie-commissie voor het CSC 2016 en ook niet omdat we het onderling niet eens konden worden. Het is een bewuste keuze geweest om een concept voor te leggen, want met zulk een verscheidenheid aan organisaties en daarbij horende opinies, alle gebaseerd op diepgaande observaties, ervaringen, eigen analyses zouden we onrecht doen aan de rijkdom van onze achterban. Die behoeft geen panklare visie over hoe de christelijk sociale beweging in ons land haar zesde kwart eeuw moet ingaan. Die voortgang naar honderdvijftig jaar wisselwerking met de samenleving en maatschappij, nu ook over nationale grenzen heen, kan niet geperst worden in de mal van wat enkele commissieleden bedacht hebben. Die commissieleden kunnen wel, en dat zijn ze aan hun opdracht verplicht, die achterban met vragen confronteren, met eigen observaties, met doorkijken ook. En zo moet het document dat over een jaar aan publiek en aan onszelf wordt gepresenteerd de vrucht zijn van die dialoog en die eigen wisselwerking. Daarom blijft de Commissie ook beschikbaar voor verwerking van die commentaren, primair vanuit de eigen organisaties en ook van nog verder te consulteren experts.

Het rapport is ook niet onaf omdat er onenigheid zou zijn. Zeker, het ontwikkelen van een visie over waar christelijk maatschappelijke organisaties en hun leden staan in de zo gewijzigde omstandigheden en in onze kantelende maatschappij is niet gemakkelijk en leidt ook niet tot eenduidige conclusies. Ooit was er sprake van dé sociale kwestie en ooit leken de sociaal economische vraagstukken, hoe indringend ook, toch veel overzichtelijker dan ze nu zijn in onze 'Ungleichzeitige Gleichzeitigkeit'. De armoede in delen van Azië lijkt sterk op de tegenstelling kapitaal-arbeid van 1891; en ook dat probleem gaat ons aan, maar de fragiliteit van staten in vooral Afrika, met hun miljoenen ontheemden is weer een ander fenomeen, terwijl armoede in sommige Europese grootsteden ook een heel andere dimensie aan het krijgen is, namelijk die van verregaande geestelijke verlatenheid, gesymboliseerd door het feit dat een op de drie mensen sterft zonder enige nabijheid van verwanten of vrienden. Ook dat is armoede, nieuwe armoede. En bij alle vooruitgang en toegenomen welvaart is er de zekerheid, dat zonder een krachtig engagement voor de opbouw van effectieve multilaterale gezagsstructuren vele verworvenheden van de afgelopen twee, drie decennia in gevaar zullen komen. En die zekerheid leidt tot medeaansprakelijkheid als we nu niet de maatregelen nemen die de levenskansen voor volgende generaties en het behoud van de Schepping als geheel niet garanderen met radicale omkering.

Om dat bewustzijn te bevorderen en om in gezamenlijkheid de verleiding van onverschilligheid te weerstaan moet dit rapport ook dienen. Het proces zelf, de opgang naar

het congres van 2016, is dan ook belangrijker misschien dan het congres zelf, zei een lid van onze commissie. Collega Erik Borgman, zei hierover: als wij de antwoorden uiteindelijk willen formuleren op al dit soort uitdagingen, die veelvoud van sociale kwesties, dan moeten we het begrip CSC ook anders gaan duiden: een congres kan een eenmalige, jaarlijkse bijeenkomst zijn, maar het kan ook die andere betekenis hebben: een elkaar verplichtend samenkomen, samenwerken, in respect voor ieders verantwoordelijkheid en autonomie maar ook in de wetenschap, dat er in die coöperatie juist een onvervangbare meerwaarde kan zitten, juist nu. Met name de vraag hoe die samenwerking gestalte moet krijgen, hoe onderlinge ondersteuning geboden kan worden, hoe de grenzen van eigen honken overschreden kunnen worden hebben we niet willen behandelen. Maar het moet wel gebeuren, want na 2016 zullen de kwaliteit en de relevantie van onze beweging afhankelijk zijn van nieuwe voorzieningen, nieuwe samenwerkingsvormen en nieuwe verantwoordelijkheden. Juist de erkenning dat het niet gaat om een soort herzuiling, maar om brede dienstverlening, met presentie ook in andere dan eigen organisaties, maken die andere voorzieningen en samenwerkingen noodzakelijk. Dat geldt in het bijzonder op het terrein van maatschappelijke analyse, en agendering van wat wij vanuit onze visies echt belangrijk vinden, een agendering ook in het publieke debat.

In het voorjaar 2014 heeft het bestuur van het CSC onze commissie de volgende opdracht meegegeven:

“De visie-commissie formuleert een visiedocument t.b.v. het congres 2016.

Dit document bevat een analyse van de huidige ontwikkelingen op maatschappelijk, sociaal-economisch en sociaal-cultureel terrein. Op basis daarvan wordt vanuit een christelijk-sociale inspiratie een mondiaal toekomst perspectief geschetst. Nationale, Europese en mondiale belangen liggen immers anno 2016 geheel in elkaars verlengde.

Op de volgende thema's kan worden ingegaan:

» *Sociale Cohesie/Participatie - verzorgingsstaat/institutionele hervormingen*

» *Markt-Moraal-Ethiek-Financiën*

» *Duurzame ontwikkeling op sociaal en ecologisch terrein: zie ook de rol en impact van globalisering van (internationaal) MVO alsmede de post 2015 doelstellingen van de VN.*

Het interreligieuze wordt van het begin af aan in de formulering van het visiedocument betrokken.

De visie-commissie is vrij naar eigen inzicht ook andere thema's verder uit te werken.”

Wij hopen wel, dat ondanks de keuze van de voorlopigheid, we enigszins aan deze opdracht hebben kunnen voldoen. Nogmaals: niet gemakkelijk vanwege de complexiteit van de vraagstukken, het besef dat we ons op een misschien dramatisch kantelmoment bevinden, maar ook vanuit de observaties, dat er zoveel goede momenten, voorbeeldige

initiatieven, tekenen van hoop zijn, tevens tekenen van Gods aanwezigheid onder ons.

Ik wil de medeleden van mijn commissie buitengewoon hartelijk bedanken voor hun betrokkenheid en hun inbreng. Het gaat veelal om personen met grote maatschappelijke en academische verantwoordelijkheden, en dat maakte gezamenlijke vergaderingen organiseren een buitengewoon moeilijke opgave. Maar we hebben formules proberen te ontwikkelen waardoor iedereen zoveel mogelijk toch gehoord werd en haar of zijn opinie naar voren kon brengen. We zijn dankbaar dat we deze tekst kunnen voorleggen dankzij de medewerking van:

Prof. dr. Erik Borgman
 Drs. Hans Bruning
 Prof. dr. Govert Buijs
 Ds. Petra van der Burg
 Drs. Jan Gruiters
 Dr. Herman Kaiser
 Drs. Astrid Rijbroek

Allen, die wij mochten uitnodigen om lid te worden van onze commissie zijn op dat verzoek ingegaan. Helaas maakten professionele verplichtingen of privé omstandigheden de actieve inbreng van enkele anderen uiteindelijk onmogelijk.

Maar het was bij allen opvallend hoezeer zij het belang van het werk aan ontwikkeling van deze visie, of beter gezegd het mee vullen van de rugzakken waarmee de christelijk-sociale beweging voort moet, belangrijk en uitdagend vonden.

Dat gold ook degenen, die wij als specifieke experts hebben mogen consulteren. Met name mr. dr. Richard Steenvoorde O.P., prof. dr. Herman Noordegraaf, mr. Aart Jan de Geus, prof. dr. Lans Bovenberg en drs. Irene Dankelman zijn wij in dit verband erkentelijk. Terwijl anderen nog hun bereidheid hebben uitgesproken om op deelterreinen verder te adviseren. Van die bereidheid zal ook graag nog gebruik worden gemaakt.

Bijzondere dank geldt ook de ‘sociale pioniers’, die bereid waren hun inzet toe te lichten en zo stellingen en problemen op unieke wijze toe te lichten.

De commissie werd ondersteund door een team dat de vele, vele ingrediënten tot een toegankelijk geheel moest samenbrengen. Drs. Jan Prij en dr. Hans Groen hebben in nauwe dialoog en samenwerking met drs. Cor van Beuningen, directeur van Socires, het rapporteurschap op zich genomen. Jan Prij tekende daarbij primair voor een ons inziens bevrijdende benadering van relationele verbondenheid als antidotum tegen egoïsme, onverschilligheid en machteloosheid, terwijl Hans Groen in een aantal interviews die tegen tekenen van hoop, innovatie en daadwerkelijke aanpak schilderde van mensen die buiten

zichzelf traden en hun verantwoordelijkheid wilden nemen.

Wij hopen hiermee een product te hebben geleverd dat zijn weg zal vinden bij de organisaties en hun vele leden in onze achterban en dat op die manier de basis kan zijn voor dat eindrapport, te verschijnen in het voorjaar van 2016. Zo'n eindrapport zal echter niet volledig zijn zonder dat daarin ook de belangrijke beleids- en reflectiedocumenten van die aangesloten organisaties verwerkt worden. Wij zijn ons zeer bewust van de rijkdom die daarin op vele plaatsen vervat is. Als dit rapport in de komende maanden dan ook in de verschillende geledingen aan de orde komt, is dat tevens een nadrukkelijke uitnodiging om die rapporten naar boven te trekken en voor te dragen voor incorporatie in die eindtekst.

De Visie-commissie hoopt, dat dit rapport in de opgang naar het jubileumcongres van 2016 zo zijn weg naar de dragende organisaties en hun leden mag vinden.

De aanvullingen, veranderingen en verbeteringen, de gesprekken, nieuwe inzichten en verbindingen die dit proces zullen opleveren, zullen het rapport pas echt af maken.

Mr. J.J.A.M. van Gennip
Voorzitter Visie-commissie CSC 2016
8 augustus 2015

Over de interviews

Tussen de hoofdstukken, als 'geschreven foto's', staan korte interviews met mensen die op de één of andere manier maatschappelijk betrokken zijn. Mensen die samen aan de slag zijn en zich inzetten voor elkaar en voor de maatschappij. Wat deze portretten zichtbaar maken is hoe de samenleving zichzelf opbouwt. De samenleving is vol met antwoorden die mensen geven op de basisvraag van wat samenleven is. Ze doen dat soms tegen de verdrukking in, soms buiten de regel-systemen om van markt en staat, vaak ook gewoon binnen de bestaande maatschappelijke kaders en institutionele verhoudingen. Maar steeds wordt er een nieuw antwoord gegeven op situaties die men voor verbetering vatbaar acht. Deze gesprekken begonnen steeds met de vraag; waarom doe je wat jij doet. Vragen dus naar waar de energie vandaan komt, wat iemands hoop is, wat hen frustreert.

De portretten illustreren wat in het visiedocument aan de orde komt en geven ook een ander licht; het zijn verhalen van hoop die laten zien dat overal in de samenleving mensen werken aan een betere maatschappij.

Acht portretten zijn hier opgenomen. Graag bedank ik Thomas Luttkhold, Anthonie Fountain, Els Verheijen, Ellie Smeekens en de vrijwilligers van Stichting Kruispunt, Alrik de Haas, Eelke Dekens, Joris Lohman en Rikko Voorberg voor hun genereuze medewerking. Het is de bedoeling dat deze en andere portretten in een aparte publicatie over het engagement in onze maatschappij verschijnen.

Hans Groen

Inhoud

Samenvatting: De kracht van verbondenheid	1
1 Inleiding	7
Deel I	
Moedig onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid onder ogen zien	13
Relationele vooruitgangsperspectieven in een angstige wereld	
2 Wat beweegt ons?	15
Over relationele vooruitgangsperspectieven in verbondenheid	
<i>Thomas Luttikhold: Waste Watcher</i>	23
Verspilling duur maken	
3 Verbondenheid in Europa serieus nemen	27
<i>Antonie Fountain: Vluchtkerk</i>	33
Dan kraak je toch een kerk?	
Deel II	
Geweld en onrechtvaardigheid tegenspreken	37
Het moderne strijdtoneel én hoopvolle relationele verbindingslijnen	
4 Economie als verlangenstrijd in vrijheid en gebondenheid	39
Productief maken wat je na aan het hart ligt	
<i>Els Verheijen: Het dagelijks broodfonds</i>	49
Samen doen	
5 Verzet tegen vormen van digitale onteigening	53
<i>Stichting Kruispunt</i>	59

6 De verbondskwaliteiten van politiek en bestuur	63
De juiste vertrouwenwekkende maat vinden en de zoektocht naar rechtvaardige verhoudingen	
<i>Alrik de Haas, Present Putten</i>	69
Duurzaamheid om 'misbaar' te worden	
7 De potenties tot wederzijdse groei in het sociale domein (zorg en onderwijs)	73
Ubi caritas, Deus ibi est	
<i>Eelke Dekens, Inspiratienetwerk TijdVoorActie</i>	79
Verlangen, samenleving, mensen die naar elkaar omzien	
8 Ecologie als vraag naar liefde voor de omgeving	83
<i>Joris Lohman: Youth Food Movement</i>	91
Vote with your fork, eat with your heart!	
Deel III Het present stellen en voorleven van de kracht van verbondenheid	95
Consequenties voor het zelfverstaan en de toekomst van de christelijk-sociale beweging	
Het moderne strijdtoneel én hoopvolle relationele verbindingslijnen	
9 Een zelfonderzoek in de vorm van tien fundamentele vragen	97
<i>Rikko Voorberg: PopUpKerk</i>	107
Eten, Lezen, Leven	
10 Participeren in sociale kwesties die het waard zijn om voor te leven	111

Samenvatting: De kracht van verbondenheid

Perspectieven in een netwerksamenleving

In onze wereld geven mensen op allerlei manieren vorm aan hun onderlinge betrokkenheid. Overal zijn mensen actief om de wereld, of de buurt, beter, mooier of socialer te maken. Ze nemen verantwoordelijkheid, zetten hun talenten in, gaan samen met anderen aan de slag.

De vraag is of we daar wel voldoende oog voor hebben. Of we niet teveel gericht zijn op het negatieve en neerdrukkende. Dat is niet zo vreemd wanneer we beelden van IS, de vluchtelingenstromen of de milieuvervuiling die onze planeet bedreigt, tot ons laten doordringen. Tegelijk bewijst onze afschuw en morele verontwaardiging omtrent vormen van geweld, terreur en onrecht alleen maar hoe *ongewoon en onrechtvaardig* we moord, uitbuiting en knechting vinden. We denken te veel vanuit de individuele autonomie waarin dergelijke vormen van meelevendheid en betrokkenheid van burgers op elkaar niet meer goed worden gezien of worden afgedaan als niet meer relevant om de 'harde' werkelijkheid van vandaag de dag te begrijpen. Liefdevolle menselijke relaties; wezenlijke interesse zonder dat daar een beloning tegenover staat; vormen van sociale betrokkenheid bij publieke zaken; alles wat wij in dit visiedocument de kracht van verbondenheid of relationele kracht zullen noemen, wordt onvoldoende serieus genomen, alsof het in het menselijk handelen, in de economie of bij de uitoefening van politiek *alleen maar* om eigenbelang of machtsuitoefening zou gaan.

Het zijn echter dergelijke 'realistische' manieren van denken, gefundeerd op autonomie of macht, die stuk lopen op de werkelijkheid. Mensen zijn sociale wezens en geen losstaande individuen, noch slechts onderdeel van het systeem of het perfecte plan. Door de gang van zaken wel zo voor te stellen wordt de morele betrokkenheid die *tussen* mensen ontstaat, hun onderlinge betrokkenheid in gemeenschappen dus, niet alleen ontkend, maar ook uitgedreven en voelen mensen zich niet serieus genomen. Scherp gesteld roepen dergelijke verwrongen voorstellingen van zaken angst en geweld op. Als er geen verbondenheid tussen mensen zou zijn, dan resteert enkel een benauwde strijd van ieder voor zich, waarin de ander een concurrent of vijand is. Als we van de onverschillige en wrede werkelijkheid niets goeds kunnen verwachten, dan zit er niets anders op dan de gang van zaken streng te controleren en te systemiseren. Denken in termen van autonomie is sterk verbonden met hoe in de moderniteit over vrijheid, gelijkheid en broederschap is gedacht. Vrijheid als niet-inmenging, gelijkheid als

eenvormigheid, broederschap als een van boven af afgedwongen solidariteit, in plaats van als een natuurlijke neiging tot sociaal handelen die we dienen te koesteren en cultiveren in plaats van ontmoedigen.

Relationele kracht als diep geworteld en modern tegengeluid binnen de christelijk-sociale beweging en in de huidige samenleving

Het relationeel denken als een manier van kijken naar de moderne werkelijkheid is allesbehalve nieuw, maar diep geworteld in de christelijk-sociale traditie, van Abraham Kuyper en *Rerum Novarum* tot aan Paus Franciscus. Kuyper noemde het vergeten van het gegeven dat de mens een sociaal wezen is en is ingebed in de werkelijkheid een 'dwaling'. Deze dwaling is niet onschuldig omdat ze kan leiden tot de zonde van 'hebzucht' en 'heerszucht' zoals hij dat noemde. Bij *Rerum Novarum* leidt het negeren van de natuurlijke samenhang tussen de klassen tot het ondermijnen van de solidariteit. Volgens Paus Franciscus leidt het vergeten van het gegeven dat we zelf participeren in de schepping, dat wij zijn opgebouwd uit hetzelfde materiaal als de schepping, tot uitsluiting van de meest kwetsbare mensen en uitbuiting van datgene wat we ten onrechte als wezensvreemd aan onszelf zijn gaan zien.¹

Vandaar de urgentie om relationele alternatieven present te stellen die rekening houden met het feit dat we alleen in verbondenheid met anderen kunnen groeien in menselijkheid en kunnen bijdragen aan wat in het groot de humanisering van het globaliseringsproces wordt genoemd. In relationele alternatieven wordt minder de nadruk gelegd op zelfredzaamheid en materiele economische groei, maar wordt geïnvesteerd in sociale cohesie en zorgzaamheid. Dat sluit aan bij bewegingen in de maatschappij zelf, in vormen van maatschappelijk ondernemerschap bijvoorbeeld, bij burgers die samen de handen uit de mouwen steken en hun buurt opknappen, in nieuwe initiatieven in onderwijs en zorg, in ecologische initiatieven die protest aantekenen tegen de uitbuiting van de aarde.

De centrale kwestie is: Het onvermogen én de noodzaak om nieuwe relationele vooruitgangsperspectieven present te stellen

Er zijn talloze bewegingen die het welzijn van mensen en concrete vooruitgang beogen. Veel waardevols gaat daarin schuil. Toch ligt in veel gevallen de kiem van mislukking besloten in een te eenzijdige aanpak, in vooruitgangsidealen die geworteld zijn in het denken in termen van autonomie en utopie. Voor een evenwichtige ontwikkeling van de samenleving is het noodzakelijk om niet materiële en meer-dimensionale vooruitgangsperspectieven present te stellen. Onze these is dat deze idealen in de werkelijkheid van alledag, in het serieus nemen van de kracht van relaties en van netwerken te vinden zijn.

1 Encyclical letter *Laudate Si* of the Holy Father Francis, *On care for our common future* paragraaf 2 en paragraaf 11.

Het weer opnieuw erkennen van en woorden geven aan de kracht van verbondenheid is de sociale kwestie in het Westen die we in dit document centraal stellen. Dat zal ons de ogen kunnen openen voor oplossingen van urgente problemen die nu nog uit het zicht blijven juist omdat we in de organisatie van de samenleving de relationele samenhang nog onvoldoende onderkennen (dat is wat in de christelijk-sociaal denken architectonische kritiek op de ordening van de samenleving wordt genoemd). Zoiets schept ademruimte voor de aarde, voor anderen en voor onszelf. Het centraal stellen van relationele ontwikkelperspectief voor het Westen kan ons de ogen openen voor de wijze waarop gangbare instrumentele organisatievormen (die uitgaan van losstaande individuen die alleen via systemen, dwang en prikkels tot iets goeds zijn aan te zetten) morele motivaties uitdrijven en bron van vervreemding, uitbuiting en uitsluiting zijn. Het kritische kernpunt is: wanneer we van meet af aan denken in termen van anonieme systemen of vanuit ongebonden egoïsme van mensen, dan creëren we een *self fulfilling prophecy* waarin zelfzucht volop manifest kan worden en de kans krijgt zich gewelddadig door te zetten ten koste van mens en milieu en van ontwikkelperspectief elders in de wereld. Wanneer we deze relationele samenhang bij het organiseren van de samenleving uit het oog verliezen lopen we het risico de rijkdom te vernietigen, armoede te scheppen en de onderlinge verschillen in ontwikkelperspectief in de wereld te verscherpen.

Veel kwesties kunnen als afgeleide van deze kwestie worden gezien, waarbij moderne mogelijkheden voor groei in vrijheid, gelijkheid en broederschap steeds te individualistisch of juist te planmatig en collectivistisch zijn begrepen. In de economie waar het ideaal van vrijheid als niet-inmenging ontspoord is in vormen van wereldvreemd gedrag en uiteindelijk in een economische crisis die mensen belemmert in hun groei. Vergeten is dat economie relationeel van aard is en van meet af aan betrokken op de samenleving.

In vormen van nieuwe technologie, waar wat mensen doen tot gedragsformats wordt gereduceerd die te gebruiken zijn voor bedrijven ('big data') en waar de mens nu ook de keuze heeft om zichzelf te scheppen naar utopisch model. Het is een poging de eigen gebrekkigheid en kwetsbaarheid te ontlopen en te vluchten in utopische idealen over de nieuwe mens die de mens echter eerder zullen knechten dan vrij maken.

In de staat die het gelijkheidsideaal van het systeem omarmt waarin mensen object van beleid en sturing zijn. De burger is er voor de overheid, als bron van inkomsten, als client en als te beheersen risicofactor. De overheid is geen bewaker meer voor de ruimte voor iedereen om op eigen wijze te kunnen groeien en samen met anderen zelf verantwoordelijkheid te nemen. Burgermacht als tegenkracht is in deze optiek eerder een probleem dan een onderdeel van een oplossing.

In onderwijs en zorg waar de overheid stuurt op het zo efficiënt mogelijk zorg en onderwijs leveren en de vraag wat goede zorg en onderwijs is, volgens de professionals werkzaam in die sectoren veel minder centraal staat. Maar ook hier loopt

deze kijk op de werkelijkheid stuk omdat het uitdrijven van de morele bronnen van zorg en onderwijs door eenzijdige sturingswijzen per saldo alleen maar geld kost. Het gaat er dan om te laten zien dat het omkeren van die manier van kijken juist een einde kan maken aan de verspilling.

In het milieubeleid, waar het milieu zelf een object van interventie is en niet een zaak om lief te hebben. Alleen vanuit deze morele bron komen in het klein en het groot veranderingen ten goede aan het licht.

Relationele praktijken als alternatief

Inmiddels komen in de economie praktijken op die terug gaan naar de relationele basis, die in vrijheid en verantwoordelijkheid het verlangen naar een goede samenleving ondernemingsgewijs productief proberen te maken. Dit zijn aantrekkelijke bedrijven om voor te werken. Het relationele en communicatieve vermogen zou wel eens het onderscheidende kenmerk van bedrijven kunnen worden, het nieuwe grensverleggende realisme van de toekomst. In de omgang met (bio)technologie worden zorgpraktijken zichtbaar die het gegeven dat mensen kwetsbaar en niet perfect zijn (en alleen in relaties in de leefwereld tot bloei komen) niet wegdrukken maar serieus nemen. We zien burgers die een creatieve en pluriforme tegenmacht ontwikkelen tegenover een op uniformering en risicomijding ingestelde staat die zich niet aan de eigen afspraken houdt. In het onderwijs en de zorg worden systemen 'omgekeerd' of richten mensen de systemen anders is. Vormen van onderwijs worden zichtbaar waarin de nieuwsgierigheid wordt geprikkeld, kennis geen hoofdzaak meer is, maar met hart en handen, met het hele lichaam verbonden is; waar het ontwikkelen van passie en betrokkenheid voor verschillende vormen van vakmanschap centraal staat. Sommige zorginstellingen zijn buitengewoon succesvol in het centraal stellen niet van producten en output, maar van de zorgrelatie. Mensen ontwikkelen liefde voor de natuur, die zij niet meer als een onverschillig object zien dat te gebruiken is, maar als een gemeenschappelijke omgeving die op zorg en toewijding is ingesteld.

Perspectief in denken en doen op weg naar het Christelijk-Sociaal Congres 2016

Het gaat om een relationele manier van kijken naar de werkelijkheid die diep verbonden is met de moderne wereld waarin we leven en met de christelijk-sociale bewegingen met alle andere begrippen die daar traditioneel mee verbonden zijn: subsidiariteit en menselijke waardigheid, solidariteit en het *bonum commune*, soevereiniteit in eigen kring, publieke gerechtigheid, alles vanuit het overkoepelende perspectief van vrede en heil van de schepping. In deel I hoofdstuk 2 en 3 werken we de betekenis uit van moderne beginselen van solidariteit, vrijheid en gelijkheid uit als een gezamenlijke verantwoordelijkheden als voorwaarden voor menselijke bloei in de geglobaliseerde gemeenschap en binnen de Europese gemeenschap. In deel II zoomen we vanuit relationeel perspectief in op verschillende maar met elkaar

verbonden domeinen/gemeenschappen waarbinnen mensen functioneren.

Vrijheid is binnen het christelijk-sociaal denken altijd een vrijheid in verbondenheid en verantwoordelijkheid binnen relationele netwerken. Vanwege het evenwicht dat voor de bescherming van de vrijheid nodig is draait het hierbij om de organisatie van macht en tegenmacht, om het mogelijk maken van diverse vormen van tegenspraak.

In hoofdstukken 4 en 5 laten we zien hoe dat relationele vrijheidsperspectief een antwoord kan zijn op ontspoorde vrijheidsidealen in de economie en de biotechnologie die onvoldoende rekening houden met relationaliteit.

Gelijkheid staat binnen het christelijk-sociale denken niet voor eenvormigheid, maar voor diversiteit, voor de mogelijkheid om aan de eigen roeping en levensgeschiedenis gestalte te kunnen geven. Het gaat hier om subsidiariteit: ontwikkeling van de eigen kracht van ieder in zelfgekozen verbanden en gemeenschappen.

Deze vorm van gelijkwaardigheid vooronderstelt ook responsieve instituties en inclusiviteit, geen buitensluiting en marginalisering van mensen. In hoofdstuk 6 laten we zien hoe zo'n subsidiair gelijkheidsbegrip gericht op menselijke waardigheid en publieke gerechtigheid een krachtig antwoord is op ontspoorde neigingen tot eenvormigheid en regeldrift in de samenleving.

Broederschap heeft in het christelijk-sociale denken nooit een abstracte vorm, maar altijd concrete trekken (denk bijvoorbeeld aan het gelaat van de ander die een appel op ons doet). Het is lichamelijk en concreet, doet zich alleen relationeel kennen via iemand of iets dat op jouw pad komt en om een antwoord vraagt. Het fundamentele christelijk-sociale idee is dat wij geschapen zijn om te scheppen en ons diepste menselijke potentieel in dienst te stellen van de medemens en het bonum commune; in de liefde tot en van hen, herkennen wij de geest van God. In hoofdstuk 7 en 8 laten we zien hoe cruciaal het ontwikkelen van interesse en liefde is voor goede zorg en onderwijs en voor een verantwoorde omgang met de schepping.

Dit visiedocument beoogt de relationele kracht zichtbaar te maken in domeinen waar deze ondergesneeuwd geraakt is. Zoals bijvoorbeeld in de atomaire opvattingen over economie en in collectivistische opvattingen over staat en veiligheid. Of in de uitdagingen waarvoor de nieuwe biotechnologie ons stelt. In het verbureaucratiseerd geraakte onderwijs- en zorgsystemen. En in de ecologische kwestie die steeds urgenter wordt.

Het document biedt geen pasklare antwoorden, maar is een aanzet voor het gesprek over de wijze waarop de kracht van verbondenheid in de eigen organisatie en omgeving gehonoreerd wordt. In deel 3, over de kracht van de christelijk-sociale beweging, staan daarom 10 vragen centraal die als basis voor zelfreflectie zouden kunnen dienen (hoofdstuk 9). Hoe serieus nemen we de kracht van verbondenheid in de wijze waarop wij onszelf organiseren en ons werk doen? Het serieus nemen van relationele kracht biedt bovendien ook nieuwe wegen om in te haken op actuele maatschappelijke vraagstukken in het

economische, sociale en ecologische domein, op nationaal en internationaal niveau (zie hoofdstuk 10 voor een samenvatting van sociale kwesties die hiermee zichtbaar worden). Vanuit christelijk-sociaal perspectief impliceert het serieus nemen van de kracht van verbondenheid in ieder geval de volgende drievoudige opdracht:

- » het 'ja' zeggen tegen de kwetsbare menselijke conditie die tot verbondenheid, samenwerking, het nemen van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en zorgzaamheid uitnodigt;
- » het 'nee' zegen tegen atomistische opvattingen van vrijheid en gelijkheid of systemische opvattingen van samenleving, staat en organisatie die niet bijdragen tot humanisering maar juist zelf bronnen zijn van angst en geweld;
- » het present stellen en zelf voorleven van alternatieve leefvormen vanuit het bewustzijn van de aanwezigheid van relationele kracht, het onuitputtelijke reservoir van in goedheid mogen leven en werken.

Voor wie is dit essay bestemd?

Dit essay is voor iedereen die:

- » geïnteresseerd is in ontwikkelingen in deze tijd binnen de netwerksamenleving
- » nieuwe verbindingen en samenhang wil zien tussen de globale problemen waarmee we worstelen (zoals de economische en ecologische crisis, de stagnerende Europese en internationale samenwerking)
- » voorbeelden wil van hoe het anders kan en wil lezen hoe de relationele kracht een bron van vernieuwing kan zijn
- » inspiratie wil opdoen voor een gesprek binnen de eigen maatschappelijke organisatie
- » en die (op weg naar CSC 2016) zelf wil iets wil ervaren van de kracht van verbondenheid.

1 Inleiding

1.1 Christelijk-sociale vooruitgangsperspectieven in turbulente tijden

De materiele vooruitgangsidealen lopen tegen hun grens aan. Meer goederen maken ons niet gelukkig maar leveren afvalbergen en onbehagen op. Zowel individualistische opvattingen van de markt als van collectieve staatssturing stuiten op hun grenzen en mensen voelen dat aan. Het moet anders, maar kan het ook anders? En wat kan ik daaraan bijdragen? Is dat sowieso wel mogelijk in een wereld waar nieuwe politieke machtsverhoudingen zich aftekenen, miljoenen mensen op de vlucht zijn geslagen voor honger en geweld en waar de droom van een Europese beschavingsgeschiedenis voor onze ogen uiteen dreigt te spatten?

De vraag naar verandering van richting en perspectief is urgent. In de woorden van de Britse historicus Tony Judt: "In de afzienbare toekomst moeten we rekening houden met grote economische onzekerheid. We kunnen minder dan op enig ander moment sinds de Tweede Wereldoorlog vertrouwen op onze gemeenschappelijke doelen, het welzijn van ons milieu en onze persoonlijke veiligheid. We hebben geen idee wat voor wereld onze kinderen van ons zullen erven – maar we kunnen onszelf in ieder geval niet meer wijsmaken dat die zeker op die van ons zal lijken."¹

Datgene wat ons gelukkig doet zijn in Europa en tot bloei doet komen, ligt verscholen in het vermogen voor ieder het eigen menselijke potentieel ten volle te kunnen realiseren. De vraag is dan: Hoe kan dat? Dat vermogen kan alleen tot ontwikkeling komen door het serieus nemen van relationele kracht. Niet via zelfredzaamheid of individuele kracht, maar via de burgerlijke samenredzaamheid. Niet via gelijkheidsdwang door eenvormigheid, maar via het ontwikkelen van menselijke waardigheid van iedereen. Niet via een technocratische van bovenaf opgelegde vorm van marktconformiteit aan landen of door opgelegde vormen van bureaucratistische systemen maar in een gezamenlijke zoektocht naar bestaande vormen van verbondenheid en die optimaal recht te doen, door eenheid in verscheidenheid te zoeken in het perspectief van 'vrede, gerechtigheid en heil van de schepping'.

1.2 Verbondenheid en relationele kracht

De mens is een sociaal wezen en kan alleen in verbondenheid met anderen en de schepping zijn mogelijkheden en roeping realiseren. Nu eenzijdige vermarkting en het sturingsvermogen van staten tegen hun grenzen zijn aangelopen, moeten we stil staan

1 Tony Judt, *Het land is moe, Verhandeling over onze ontevredenheid*, Amsterdam: Uitgeverij Contact, 2011, p.216.

bij de relationele kracht die de verbondenheid tussen mensen als vrije, gelijkwaardige burgers van een wereld serieus neemt en als motor van werkelijke vooruitgang erkent. Solidariteit, wat *Rerum Novarum* “de natuurlijke saamhorigheid tussen de klassen en de neiging tot samenwerking tussen mensen” noemde,² staat onder druk of is zelfs systematisch weggeorganiseerd. Daarmee verliest de samenleving haar kracht terwijl het er, in de woorden van Kuyper, juist om gaat “de vitale scheppingskracht die in de natuur van mens en schepping verscholen zit” optimaal te cultiveren en tot bloei te laten komen.³

Als we, volgens Paus Franciscus, vergeten dat we zelf participeren in de schepping en dat wij zijn gevormd uit hetzelfde materiaal, gaan we die schepping als wezensvreemd aan onszelf zien en dat leidt tot uitsluiting van de meest kwetsbare mensen en uitbuiting van die schepping. Het gaat daarentegen om het cultiveren van zorgzaamheid als een natuurlijke respons van schepsels die intiem met de schepping verbonden zijn.⁴

Relationele kracht is een bepaalde geestesgesteldheid die binnen gemeenschappen de gelegenheid moet krijgen om te groeien in kwaliteit. Het gaat er vanuit relationeel perspectief vooral om bepaalde zaken open te laten. Niet dichtregelen, maar ruimte laten voor improviseren. Geen zaak van pep-talks maar van *flow*, niet van werkprogramma’s en beleid, maar van participeren in de talrijke mogelijkheden in de goede schepping om alle schepselen, mens en dier, tot bloei te laten komen.

1.3 Klein kijken en groot denken. De taal van dichtbij

De kern van de christelijk-sociale visie is de betrokkenheid en verbondenheid tussen mensen, de kracht van het relationele, de vreugde van de co-creatie. Deze relationele insteek maakt het van meet af aan mogelijk om klein te kijken en groot te denken.⁵ Wanneer beleid ervan uitgaat dat de wereld uit strijdende egoïstische individuen bestaat die alleen vanuit collectieve plannen, met beloning en straf, vooruit te branden zijn, wordt deze wereld inderdaad een benauwende wereld. Maar wanneer we goed kijken naar wat er feitelijk gebeurt tussen mensen, blijkt dat zij veel meer op samenwerking en coöperatie zijn ingesteld. Het is zaak deze relationele kracht te ondersteunen en niet systemisch te ontmoedigen.

1.4 Anonimisering en instrumentalisering

Een groot probleem van deze tijd is dat ‘de mens steeds meer wordt weggegumd’⁶ de

2 *Rerum Novarum*, over kapitaal en arbeid Encycliek Paus Leo XIII, 15 mei 1891, paragraaf 2.

3 Abraham Kuyper, Het sociale vraagstuk en de christelijke religie, rede ter opening van het Sociaal Congres op 9 november 1891 p.4.

4 Encyclical letter *Laudate Si* of the Holy Father Francis, On care for our common future paragraaf 2, paragraaf 11, 2015.

5 Arjan Broers, ‘Erik Borgman: groot denken, klein kijken’ interview in Volzin 5 november 2012.

6 Gerben van t Hof ‘Interview met Geert Mak, Europa moet zichzelf opnieuw uitvinden’, in: Algemeen Dagblad 31 januari 2015.

mens als productiemiddel in bedrijven, als calculerende consument op de markt, als stemvee in de politiek.⁷ Daartegenover is er het verlangen naar herstelde verbindingen op de werkvloer, in de zorg en het onderwijs, naar solidariteit die in alle beleidsvoorname-ns en actieplannen meegedacht moet worden.

In den beginne was de relatie, schrijft Martin Buber bij aanvang van zijn boek *Ich und Du*.⁸ Dit betekent dat in beginsel *alles* relatie is en alleen vanuit de relationaliteit mens en schepping tot volle bloei kunnen komen. Wanneer we die relationele basis in ons denken en doen veronachtzamen ligt dehumanisering op de loer. Dan stopt de communicatie en valt creativiteit dood. Wanneer we vergeten dat mensen alleen kunnen groeien vanuit een betrokkenheid op elkaar en de wereld raakt de verbinding tussen mensen ook daadwerkelijkheid verbroken.

We worden in het Westen niet gelukkig van meer spullen. Onze overvloed produceert eerder onbehagen en uitputting. Geluk is echter gekoppeld aan de mate waarin het je lukt je potenties waar te maken, en actief en productief te zijn en van betekenis te zijn voor de samenleving. De mens wil er toe doen.

1.5 De kracht van verbondenheid als kritisch én hoopvol geluid

Via een relationele manier van kijken zijn ontwikkelingen op *allerlei* gebied beter in beeld te brengen en kunnen mens en schepping tot hun bestemming komen. De inzet is om een relationele manier van kijken te volgen die in de aard van de werkelijkheid besloten zit en onze feitelijke onderlinge verbondenheid met elkaar benadrukt.⁹ Deze verandering van blikrichting schept lucht en ruimte en biedt nieuw perspectief op de samenleving, de staat en de markt. Dan komt de veranderkracht die in het hart van mensen en in het hart van de samenleving zelf besloten ligt. Het verlangen om voor anderen van betekenis te zijn in deze wereld is een cruciale drijfveer in de voortdurende pogingen om in het klein en in het groot de wereld humaner te maken.

1.6 Draggers van humaniserende groei in een moderne wereld

Zonder een bepaalde mate van solidariteit tussen mensen en de mogelijkheid voor alle

7 Zie de G1000 bewegingen op basis van werk van David van Reybrouck in o.a. Tegen Verkiezingen en vele andere politieke initiatieven van onderop.

8 Martin Buber, *Ich und du*, Gerlingen: Lambert Schneider, 1994, p. 25. Vgl. ook: Al het werkelijke leven is ontmoeting, p.12.

9 Hierin wijken we af van andere studies in het relationele spoor waarin op voorhand primair een economische, morele of maatschappelijke insteek lijkt te zijn gekozen. Zie bijvoorbeeld Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Bloei en Groei. Een christendemocratische visie op het verdienvermogen van Nederland*, Den Haag, 2015; Roel Kuiper, *Moreel kapitaal. De verbindingskracht van de samenleving*, Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2009; Robert van Putten en Wouter Beekers, *Coöperatie-maatschappij. Solidariteit organiseren in de eenentwintigste eeuw*, Christelijk-Sociaal 2030, deel 3, Wetenschappelijk Instituut ChristenUnie Amsterdam: Buijten & Schipperheijn, 2014.

mensen zich in vrijheid en gelijkheid te mogen ontwikkelen, is een menswaardig bestaan op aarde niet goed mogelijk. Dat is de moderne overtuiging die zich historisch in Europa heeft ontwikkeld. Daarbij is ook het inzicht gekomen dat die drie waarden niet geïsoleerd functioneren.

Vrijheid leidt niet tot menselijke bloei zonder verantwoordelijkheid en een adequaat stelsel van macht en tegenmacht dat de perverse effecten van vrijheid, zoals uitbuiting, kan tegengaan. 'Gelijkheid' kan tot bureaucratische eenvormigheid leiden, tot onderdrukking, gebrek aan waardering en respect voor pluriformiteit en menselijke waardigheid van ieder. 'Opgelegde' broederschap kan verstikkend zijn voor bestaande banden van solidariteit en kan het vertrouwen in de kracht van concrete vormen van liefde en betrokkenheid ondermijnen.

In deel I werken we de betekenis van deze moderne beginselen van solidariteit, vrijheid en gelijkheid uit als voorwaarden voor menselijke bloei in de geglobaliseerde en Europese ruimte. In deel II illustreren we de relationele kracht (en de mogelijke ondermijning daarvan) in verschillende functionele domeinen. In deel III toetsen we de relationele kracht van de christelijk-sociale beweging. Het uitgangspunt van onze visie is dat menselijke bloei alleen te verwezenlijken is in verbondenheid en gericht op de transcendente horizon van gerechtigheid en vrede.. Hierbij geldt dat de toekomst fundamenteel open is en aan onze eigen verwachtingen, projecties en manifestaties voorbij ligt.¹⁰

1.7 Hart en ziel van een relationele visie

Hart en ziel van een relationele visie vormt de stelling dat benauwde en misleidende opvattingen over het wezen van economie en staat de vrijheid, vitaliteit en solidariteit van de samenleving bedreigen die in toewijding en zorg in concrete relaties haar basis heeft. Toewijding en zorg liggen aan de basis van een goed functionerende samenleving. Deze zorg en toewijding worden als het allemaal gaat zoals we hopen in eerste instantie geleerd in het gezin, de eerste oefenplek van samenleven, in de buurt en lokale gemeenschappen waar je opgroeit en daarna in het onderwijs. Hier ontstaat het vermogen tot liefde en empathie dat niet alleen voor het functioneren van de samenleving, maar ook voor het functioneren van markt en overheid cruciaal is. Niet geld of macht houdt de we-

10 Uitgangspunt is dan wat de Tsjechische priester Tomas Halik 'negatieve eschatologie' noemt. Geen grote verhalen over botsende beschavingen of over het einde van de geschiedenis. De toekomst, zo zegt Halik, in het spoor van theoloog Rahner, is absoluut en onvoorstelbaar en geen projectie van onze eigen voorstellingen en angsten. Dit concept staat kritisch tegenover pogingen van verschillende ideologieën om eigen projecten te verabsoluteren. Anderzijds is er de behoefte aan een hoopvolle opwekking van een heilige onrust die de samenleving en de christelijk sociale beweging eraan herinnert dat de huidige stand van zaken inclusief de stand van haar kennis slechts voorlopig en verbeterbaar is. Tomas Halik, *Geduld met God. Twijfel als brug tussen geloven en niet geloven*, 2015, pp.36-37

reld als gedeelde wereld bij elkaar, maar het vermogen tot liefhebben en relationaliteit, tot het geraakt zijn door het lot van anderen, het vermogen tot empathie en inlevingsvermogen, zonder welke uiteindelijk zelfs geen markt en bureaucratie functioneren kan. Dit is een partijdige positiebepaling vanuit een deelnemersperspectief dat mens en schepping alleen in een vrijplaats, in een ruimte van liefde, in vrijheid voor God, in gelijkheid voor anderen en in een concrete zorg voor elkaar, tot volle bloei kunnen komen.

Deel I

Moedig onze gemeenschappelijke verantwoordelijkheid onder ogen zien

Relationele vooruitgangsperspectieven in een angstige wereld

2 Wat beweegt ons?

Over relationele vooruitgangsperspectieven in verbondenheid

2.1 Inleiding

Volgens een heel gangbaar perspectief op de werkelijkheid leven we in een groot en onverschillig heelal. De wereld is wreed en niet te vertrouwen en de mensen die de aarde bewonen nog minder, omdat ze slecht en egoïstisch zijn. Tegenover dit wereldbeeld dat draait om strijd tussen meedogenloze krachten en machten, staat de feitelijke samenhang van de wereld en de interesse in elkaar die ons juist uit onze eigenwaan en zelfzuchtigheid trekken kan. En juist wanneer we onze elementaire afhankelijkheid van elkaar uit oog verliezen, krijgen zoals Kuyper al opmerkte in zijn rede voor het eerste Christelijk- Sociale Congres in 1891 “de zonde van de ‘hebzucht’ en de ‘heerszucht’ vrij spel.”¹ Het serieus doordenken van het gegeven dat we in een verbonden wereld leven brengt logischerwijs de oecumene in het vizier. ‘Oecumene’ betekent gerichtheid op heel de ‘bewoonde wereld’.

Paragraaf 2.2 gaat nader in op het urgente levensbelang van relationeel denken in een globale netwerksamenleving. Paragraaf 2.3 staat erbij stil dat standaard verhalen over globalisering geen relationeel perspectief bieden, maar angst aanjagen en moedeloos maken. Paragraaf 2.4 bespreekt de achtergronden: waarom we vaak niet in termen van relaties maar in termen van individuen versus systemen naar de werkelijkheid kijken. In paragraaf 2.5 gaan we kort in op de wijze waarop de elementaire relationele samenhang is uitgedrukt in religieuze geschriften en hoe van hieruit een alternatieve vooruitgangsgeschiedenis te schetsen is. Paragraaf 2.6 sluit af met enkele consequenties die het verstaan van deze tijd als een religieuze tijd, waarin alles en iedereen op elementair niveau met elkaar verbonden *is*, heeft.

2.2 De verdrongen actualiteit van de verbonden netwerksamenleving

Nog ver voordat globalisering een term was, merkte Martin Luther King op: “Als wij ‘s morgens opstaan en naar de badkamer gaan, reiken wij naar een spons die voor ons is gemaakt door een Fransman en een handdoek die ons ter beschikking is gesteld door een Turk, daarna gaan wij aan tafel zitten en drinken koffie uit Zuid-Amerika, Chinese thee of chocolademelk uit West-Afrika. Voordat wij naar ons werk vertrekken zijn wij al schatplichtig aan meer dan de helft van de wereld.”²

1 Abraham Kuyper, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie, rede ter opening van het Sociaal Congres* op 9 november 1891 p.14.

2 Martin Luther King jr, *Strength to Love*, Minneapolis Fortress Press, 2010 [1963], p.65.

Deze mate van schatplichtigheid is in de afgelopen 50 jaar alleen nog maar sterker geworden. Werkelijk alles wat wij om het lijf hebben, onze kleren, ons eten en drinken, is afhankelijk van de arbeid van anderen.

Volgens King zijn we in het Westen 'Rijke Dwazen' geworden die blind zijn geworden voor onze schatplichtigheid aan anderen. Deze houding kunnen we ons niet meer permitteren. We kunnen het gegeven dat we met elkaar verbonden zijn niet langer verdringen. We vormen een wereldwijd 'netwerk'. Hiervoor kunnen drie, niet uitputtende, maar wel met elkaar verbonden redenen worden genoemd:

- » Het wereldtoneel is veranderd. Waar we in de vorige eeuw wellicht nog dachten dat delen van de 'derde wereld' straffeloos niet konden laten participeren in de deelname aan ontwikkelingsprocessen,³ is dat nu definitief niet meer het geval. Muren zijn gevallen, grenzen geslecht; ondanks pogingen om nieuwe barrières op te bouwen staat de houdbaarheid van strategieën van uitsluiting en uitbuiting onder druk omdat de onrechtvaardigheid ervan steeds duidelijker aan het licht komt. De gevolgen van brandhaarden, armoede en geweld in de wereld (mede door de invloed van de moderne techniek en de aanwezigheid van het wereldwijde web, zie hierna onder 2) zijn direct zichtbaar op TV én op straat. We kunnen als participant in de wereldsamenleving ons aandeel in het probleem en in de mogelijke oplossingen niet meer ontkennen.
- » Door de internettechnologie zijn grenzen poreus geworden en leven we in een open wereld. We zouden zelfs radicaal kunnen zeggen dat het in tijden van doorgezette globalisering pas goed duidelijk wordt dat er wezenlijk geen 'binnen' en 'buiten', geen 'wij en zij' meer is.⁴ Popgroep *The Scene* zingt het zo: 'iedereen is van de wereld en de wereld is van iedereen.' Daarin klinkt een echo door van wat Paulus zei, dat er in Christus geen onderscheid is tussen Jood en Griek, man en vrouw, gelovige of heiden. De feitelijke verwezenlijking van gemeenschapszin naar een 'grenzeloos wij' is door mensen weliswaar niet totaal te realiseren, maar de verbetering van mogelijkheidsvoorwaarden voor groei zijn dat wel.⁵ Juist omdat we op elkaar betrokken zijn, worden ons de ogen geopend voor de ambiguïteit van deze open grenzen. Desondanks worden er binnen Europa weer hekken en muren opgericht. En daar waar er zogenaamd een

3 Zie Irene van Staveren economanie, Oikos, 1995.

4 Ontleend aan: André Lascaris 'Zoals immers het lichaam een is: de inspiratie van Paulus' in: *Als ik wij wordt, nieuwe vormen van verbondenheid*, Almere: Parthenon: 2011, p.108.

5 Peter Nissen, 'Verbeelding van verbondenheid en het verlangen naar ontgrenzing' in: Joris Verheijen & Jonneke Bekkenkamp (red) *Onszelf voorbij. Over de grenzen van verbondenheid*, Almere: Parthenon, 2011 pp. 213-216, p. 216.

vrije markt is (vaak beschermd door subsidies, handelspreferenties en kwaliteitseisen) kunnen zwakkere partijen gevangen blijven in geperverteerde solidariteitsverhoudingen waardoor ze zichzelf niet bevrijden en ontwikkelen kunnen.

- » Steeds meer wordt zichtbaar dat het sturen via externe prikkels van markt en staatsdwang, niet meer goed werkt. De crisis van de economie en van het falend sturend vermogen van 'marktstaten' hangt hier mee samen. De behoefte aan verbinding en broederschap en aan nieuwe vormen van doorleefde verbondenheid en innerlijkheid is groot.

De onderlinge afhankelijkheid die in een netwerksamenleving door informatisering en toenemende economische en technologische verwevenheid manifest is geworden, zorgt er voor, zo zegt men, dat we "niet in een tijdperk van verandering maar in een verandering van tijdperk leven",⁶ in een tijdperk van transities en 'disrupties',⁷ waarin oude vormen om samenhang te organiseren via machtsstructuren, hiërarchie en *command and control* technieken niet meer werken en op kantelen staan. Deze omslag vraagt om nieuwe vormen van sturing en het rekening houden met de aanwezige burgerkracht en de energie die in de netwerkstructuren van de samenleving zelf besloten liggen en waarbinnen mensen zelf drager zijn van eigentijdse vormen van idealisme; om aan te haken op betekenisvolle initiatieven die er toe doen.⁸

2.3 Veel verhalen over 'de toestand in de wereld' jagen angst aan, bieden geen perspectief en relationele context

Veel verhalen over onze tijd en wereld geven een vertroebeld beeld van de werkelijkheid, zijn te *onbetrokken*: te groots of te massief, of juist te klein, te individualistisch h om werkelijk grip op de zaak te kunnen krijgen. Grip krijg je door relationeel te denken, verbindingen te leggen met de praktijk waarin mensen alleen iets bereiken kunnen wanneer ze elkaar kennen en zelf in hun ambities herkend en erkend worden door anderen, ook van buiten hun eigen kring. Dat ligt besloten in de idee van subsidiariteit. Subsidiar denken is denken in termen van eigenheid en de ontwikkeling van de eigen kracht van ieder, van menselijke waardigheid die tegelijkertijd relationeel en inclusief van aard is. In een netwerksamenleving blijkt eens te meer dat mensen niet in hun eentje autonoom en vrij kunnen zijn.

6 Zie Jan Rotmans, in: *Verandering van tijdperk, Nederland Kantelt*, Boxtel: Aeneas 2014.

7 Francis Fukuyama, *The Great Disruption. Human Nature and the reconstruction of social order*, The Free Press 1999.

8 Dergelijke vormen van eigentijds idealisme van aanwezige vitaliteit en verbondenheid, van relationele kracht in de samenleving zijn uitgebreid geboekstaafd in: Gabriël van den Brink (red). *De lage landen en het hogere. De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan*, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2012.

Te algemene verhalen zonder handelingsperspectieven maken het individu machteloos: dat is *de mythe over de eindeloos onverschillige en wrede wereld*. In de woorden van filosoof Alain de Botton: "Geconfronteerd met de omvang van de problemen die het nieuws naar voren brengt, kan een individueel initiatief ineens banaal en onzinnig lijken. In plaats van ons de indruk te geven dat er politiek iets mogelijk is, kan het nieuws ons het gevoel bezorgen dat we niets voorstellen in een wereld die niet te verbeteren valt en in essentie een chaos is."⁹

Te kleine verhalen over de wereld waarin wij leven maken het individu te groot: dat is *de mythe van de zelfredzaamheid en eigen kracht*. Columnist en schrijver Jan Kuitenbrouwer zegt het zo: "Het geloof dat ieder zijn lot in eigen hand heeft en de smid is van zijn eigen geluk, is een nieuw dogma geworden dat zijn eigen verworpenen en uitverkorenen kent. Voor pechvogels is geen plaats. Wie even de weg kwijt of het spoor bijster is, is een loser. Was ziekte ooit een speling van het lot, nu is het je eigen schuld en had je maar gezonder moeten leven. 'Kansarmen' bestaan niet...Weg met dat 'slachtofferdenken'. Het 'verliezerschap' is afgeschaft. Je bent misschien nog geen winnaar, maar er wordt aan gewerkt. Zelfs de troost van het slachtofferschap is de verliezers ontnomen."¹⁰

Te kleine verhalen zijn ook problematisch omdat ze te individualistisch en te romantisch zijn. Ze gaan voorbij aan taaie machtsstructuren die mensen in onvrijheid, ongelijkwaardigheid en onverschilligheid gevangen kunnen houden. Ze verwachten te veel van wat de mens op eigen kracht vermag en kunnen niet anders dan tot teleurstelling en frustratie leiden omdat de mens nu eenmaal geen atomair wezen noch almachtig is.

Te grote verhalen over globalisering zijn problematisch omdat ze 'objectief' zijn en een zekere mate van neutraliteit en onverschilligheid over het lot van de wereld stimuleren. Ze bieden geen participatie- en handelingsperspectief, maar stimuleren passiviteit, omdat we op basis van oppervlakkige berichtgeving toch niet weten hoe het zit. Veel mediale berichtgeving laat niet zien op welke wijze wij deel hebben aan en verbonden zijn met de dieperliggende oorzaken van de problemen én de mogelijke oplossingen. De boodschap dat we vergeleken met vroeger ook forse vooruitgang hebben geboekt op verschillende terreinen gaat er zo bij velen niet in, terwijl vanuit verscheidene kanten die feitelijke vooruitgang wordt getoond.¹¹

9 Alain de Botton: *Het nieuws, een gebruiksaanwijzing*, Amsterdam: Arbeiderspers 2015, p.30-31 en p.93.

10 Jan Kuitenbrouwer, geciteerd in: Frits de Lange *In andermans handen. Over flow en grenzen in de zorg*, Zoetermeer: Meinema, 2011, p.8.

11 Zie ook Peter H Diamandis en Steven Kotler in *Abundance The future is better than you think*, New York: Free Press, 2012, Steven Pinker *Ons betere ik, waarom de mens steeds minder geweld gebruikt*, Amsterdam: Contact, 2013, *De geschiedenis van de vooruitgang* van Rutger Bregman, Amsterdam: De Bezige Bij, 2014; *Eigentijds idealisme. Een afrekening met het cynisme* van Gabriël van den Brink een samenvatting van: *De lage landen en het Hogere. De betekenis van geestelijke beginselen*

2.4 Achtergrond: De grote scheiding tussen mensen, dingen en God

De relationele lijntjes die ons verbinden met andere mensen, met de wereld en de Scheping van God zijn in het moderne denken in toenemende mate weggedacht of overbodig verklaard. Er vonden ‘uitzuiveringspraktijken’ in het denken plaats.¹² De samenleving werd niet meer voorgesteld als op elkaar betrokken en in een natuurlijke harmonie met het hogere of met God. Scheidingen werden ingevoerd tussen dingen en mensen, het profane en het heilige, de natuur en de cultuur. Maar: is het gat in de ozonlaag een natuurlijke kwestie, een culturele of een schending van het heilige? De verdrongen waarheid is dat het dit allemaal tegelijk is.

Deze uitzuiveringspraktijk heeft twee soorten gelovigen gebaard: de naturalisatiegelovigen en de socialisatiegelovigen. Volgens de eerste categorie moderne gelovigen regeren autonome wetten ons bestaan. Wat waar is wordt bepaald door overeenkomsten met een objectieve, onveranderlijke natuurlijke werkelijkheid. Natuurwetenschappers zijn de moderne priesters, die stukje bij beetje de geheimen van de schepping ontsluiten. Andere moderne priesters zijn de economen die stellen dat autonome marktwetten richting geven aan ons bestaan, of biologen die stellen dat ziekte en dood in de genen opgesloten zitten. De wereld van de dingen, de natuur wordt verabsoluteerd, tot God gemaakt. Geloof in deze god doet mensen berusten in lijdzaamheid en onmacht; het is een vorm van afgoderij.

Volgens de tweede categorie gelovigen maken we zelf de wereld om ons heen, in plaats van dat we er door gevormd worden. Wat waar is wordt bepaald door wat wij voor werkelijk houden. In het extreme geval zijn het niet de dingen en de feiten, maar mensen die de geschiedenis betekenis verlenen en haar kunnen maken en breken. Dit geloof werkt frustratie in de hand en botst met het gegeven dat we de geschiedenis wel kunnen beïnvloeden, maar dat we de loop en de betekenis ervan niet in eigen hand hebben of naar eigen inzicht kunnen sturen.

Vaak ontpopt de moderne mens zich nu eens als een eerste dan weer als een tweede categorie gelovige. Op het ene moment zijn we vrije autonome mensen die de wereld betekenis verlenen om te beheersen, op het andere moment verschuilen we ons achter marktwetten, de zwaartekracht, het kapitaal, waarover we geen macht hebben en waaraan we toch niets kunnen doen. We blijven zo gevangen in vormen van onmacht of in overmoed. Een relationele visie overstijgt de onmacht die ons angst aanjaagt en de overmoed waarmee we ijzer met handen denken te kunnen breken.

in het moderne bestaan, Amsterdam; Amsterdam University Press 2012.

¹² Zie Bruno Latour *Wij zijn nooit modern geweest, pleidooi voor een symmetrische antropologie*. Amsterdam: Van Genneep, 1990.

2.5 Het verbond: een christelijk-sociaal netwerkperspectief

Het verbond is een teken van de onlosmakelijke verbondenheid tussen God, natuur en mens. Verbondsgeloof is gebaseerd op de gedachte dat we samen met anderen mogen deelnemen aan een bevrijdingsbeweging van groei en humanisering waarin het goddelijke zich als menselijke betrokkenheid op elkaar en op de wereld manifesteert. Geloven heeft vanuit het perspectief van het verbond het karakter van een op weg gaan, naar wie weet waarheen. Dit op weg gaan is ook een leerproces. Het gaat erom steeds opnieuw te ontdekken wat het betekent te leven in een wereld die ons *gegeven* is. Het gaat erom je gaandeweg te oefenen in praktijken van samenleven die bijdragen aan de humanisering van de sociale werkelijkheid en tot het verbinden van mens en dier, van kleine en grote verhalen over de bestemming van de mens. Omdat het om daadwerkelijke betrokkenheid gaat in de relatie, verdraagt relationeel denken zich niet goed met het zoeken naar algemene wetmatigheden van waaruit we voor eens en voor altijd de werkelijkheid kunnen sturen en beheersen. De beweegredenen van mensen zijn niet te vergelijken met atomen in een krachtenveld; atomen hebben geen emoties. 'Er is een essentieel verschil tussen een stuk papier dat door de wind wordt voortgedreven en een man die door de menigte wordt voortgedreven. Het papier kent geen vrees en de wind geen haat, maar zonder vrees en haat zou de man niet vluchten, noch de menigte achtervolgen.'¹³

In het christelijk-sociaal denken weet men zich verbonden, met elkaar en met de wereld en haar problemen die juist in menselijke kwetsbaarheid en in diverse emoties verstaanbaar wordt, zoals pregnant uitgedrukt in *Gaudium et Spes*, waarvan de openingszin luidt: 'De vreugde en de hoop, het leed en de angst van de hedendaagse mens, vooral van de armen en van alle lijdenden, zijn ook de vreugde en de hoop, het leed en de angst van Christus' leerlingen.'

2.6 Enige consequenties van het serieus nemen van verbondenheid als basisgegeven

Solidariteit is het bewustzijn te leven in een samengevoegde wereld

In de jaren '70 van de vorige eeuw werd op menige studentendemonstratie gescandeerd, 'hun strijd, onze strijd, internationale solidariteit'. En tot in de jaren '80 van de vorige eeuw eindigde Den Uyl zijn toespraken voor het PvdA-congres veelal met de woorden van Brecht: 'en niet te vergeten: de solidariteit.' De wereld waarmee men toen solidair wilde zijn was veraf, maar is nu heel dichtbij is gekomen.¹⁴ Door de razendsnelle globalisering

13 Robert Morrison MacIver and Charles Hunt Page, *Society. An Introductory analysis*. London: Rinehart 1962, p. 628.

14 H. Klamer en J.-W. van den Braak, 'Globalisering en solidariteit, van verzorgingsstaat naar

raken economieën volledig verweven en worden ze steeds afhankelijker van elkaar. Er is een complex wereldnetwerk ontstaan, waaraan niemand zich kan onttrekken op straffe van isolement en materiële achteruitgang. De wereld is in die zin letterlijk solidair, wat oorspronkelijk in het Latijn ‘samengevoegd’ betekent. Diezelfde globalisering heeft tot toenemende migrantenstromen geleid waardoor de wereld voor onze voordeur staat als multiculturele samenleving, en integratie, ‘samenvoeging’, de lokale uitdaging is. Problematisch is dat het perspectief op die feitelijke en natuurlijke samenhang in de wereld wordt ondermijnd door enerzijds de inzet op autonomie en het zelfredzame subject en door onze neiging alles zo objectief mogelijk via systemen te willen regelen, en anderzijds door de fixatie op de eigen nationale belangen die zich uit in angst voor verlies van het eigen welvaartsniveau en de eigen identiteit. Maar misschien houdt juist deze angst ons wel weg van duurzame ontwikkelperspectieven waarin ‘minder meer is’ en een soberder levensstijl een zegen is, die de liefde en verbondenheid met alles wat leeft cultiveert.¹⁵ Verbondenheid toont zich in de werkelijkheid als respons op de emotionele geraaktheid van mensen, in datgene wat ons dwars zit of vreugde schenkt; in het ‘vertrouwen’ dat geschonken wordt, in het ‘verzet’ dat in ons opwelt bij onrecht, in de ‘vergeving’ voor fouten die we ontvangen waardoor we weer een nieuwe start kunnen maken, in het ‘verlangen’ dat opkomt naar een betere wereld.¹⁶ Deze responsiviteit impliceert wel een verantwoordelijkheid waaraan we niet voorbij kunnen gaan.

In *Caritas in Veritate* zegt Paus Benedictus het zo: “De feitelijke solidariteit van alle mensen brengt ons niet alleen voordelen, maar legt ons ook verplichtingen op. Veel mensen matigen zich tegenwoordig aan dat ze niemand iets verschuldigd zijn, behalve zichzelf. Ze denken dat ze alleen rechten hebben en hebben het er dikwijls erg moeilijk mee een verantwoordelijkheid voor hun eigen en de integrale ontwikkeling van anderen te laten rijpen.”¹⁷

De humanisering van de religie en de humanisering van de schepping voor alle mensen als verbindende christelijk-sociale opdracht tegen de onverschilligheid

Waar draait het in christelijk-sociale praktijken om? In de joods-christelijke traditie is een eigen kijk op religie ontstaan. Door de traumatische schokervaring van de ballingschap van de Israëlieten én in confrontatie met de kwetsbaarheid en fragiliteit van het bestaan, is gaandeweg de geloofsovertuiging ontstaan dat de gangbare beelden van God als wispel-

participatiemaatschappij’ in: J.J. van Dijk, *Verbindend bouwen, over solidariteit en verzorgingsstaat*, Kampen: Kok 2008.

15 Zie uitgebreid in hoofdstuk 8.

16 Deze vier leefvormen zijn ontleend aan Anton Houtepen, *God, een open vraag. Theologische perspectieven in een cultuur van agnosme*, Zoetermeer: Meinema, 1997.

17 *Caritas in Veritate*, paragraaf 43.

turige natuurkracht of wraakzuchtig heerser veel te benauwd en te naargeestig zijn. Een religieus gesanctioneerde taal van geweld en vergelding schept geen werkelijk toekomst voor onze kinderen. 'Als er een God bestaat', zo vertelden de gedeporteerde Israëlieten elkaar, 'dan juist niet een die de taal van vergelding en geweld spreekt', omdat ieder menskind kostbaar is in Zijn ogen en om zorgzaamheid en liefde schreeuwt, om goede toekomst op aarde.

In de menswording van God in Christus heeft de humanisering van de religie definitief gezicht gekregen.

Vanuit dit verbondsperspectief is het relationele vermogen om je in te leven en je te verplaatsen in het lot en de emoties van anderen een voortdurende bron van humanisering van de geschiedenis. Geweld en onderdrukking zijn hierdoor steeds minder acceptabel geworden in de moderne wereld. Het civilisatieproces heeft inderdaad beschaving opgeleverd.¹⁸ De technieken die ons disciplineren zijn minder wreed geworden: voor heksenverbrandingen en martelingen bij 'overtredingen' zijn bijvoorbeeld gevangenisstraffen gekomen.¹⁹ En het is mogelijk gebleken om kindersterfte in de derde wereld goeddeels uit te bannen. Vanuit het serieus nemen van verbondenheid als basisgegeven zijn religieus geïnspireerde (en de evenzeer als onmogelijk gedachte) bevrijdingsbewegingen als de anti-apartheidsbeweging onder leiding van Nelson Mandela en de burgerrechtenbeweging van Martin Luther King toch mogelijk gebleken en kwam na de Tweede Wereldoorlog in Europa zelfs de ongedachte mogelijkheid van vrede tussen de twee aartsvijanden Duitsland en Frankrijk in het vizier.

18 Zie Norbert Elias, *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Amsterdam: Boom, 2001. De ondergrondse en onrechtvaardige civilisatietechnieken die blijven bestaan (in vormen van uitbuiting en onderdrukking van alles wat anders is dan ons zelf) zijn niet langer geheel aan het zicht te onttrokken en vormen dus ook geen onontkoombaar noodlot meer, omdat ze vatbaar zijn voor verschillende vormen van tegenspraak en kritiek.

19 Zie Michel Foucault, *Discipline, Toezicht en Straf. De geboorte van de gevangenis*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1989.

Thomas Luttkhold: Waste Watcher

Verspilling duur maken

"Food Fairness Future Feast

"Waste watcher? Oké, leuke naam, maar wat houdt het in?"

Het begon allemaal aan de keukentafel. Een idee was geboren, namelijk een eigen restaurant. Via verschillende omwegen kwam food waste letterlijk en figuurlijke op mijn bordje terecht. De droom om voor mijzelf te beginnen werd realiteit en de keukentafel werd ingewisseld voor het bureau. Sinds 2013 is de waste watcher een feit en maak ik mij sterk voor minder food waste in de wereld."

<http://www.thomasluttkhold.nl/>

Thomas Luttkhold: Waste Watcher

Op mijn vijftiende dacht ik aan de keukentafel na over wat ik nu moest doen met mijn leven, en na tien seconden wist ik het: een eigen restaurant. Dan moet je dus beginnen met leren koken. Mijn buurman had een restaurant, een echt 'schnitzelparadijs', dus bij hem heb ik aangeklopt en ben ik begonnen in de afwas. Tegelijk ben ik economie gaan studeren, want een restaurant is een onderneming, het gaat over geld en omzet, dus is het verstandig daar iets van te weten. Ik werkte overal en nergens en zag overal op de werkvloer hoe voedsel verspild wordt.

Op een moment moest ik vijf kilo rauwe tonijn weggooien. Daar werd ik treurig van. Je denkt aan kinderen in Afrika, maar vooral hoe gezegend wij zijn met het voedsel dat we hebben en hoe achteloos we er mee omgaan. Dat botst met hoe ik voedsel beschouw. Het is ook onzakelijk en on-economisch: die tonijn kost vijftientig euro per kilo, dus totaal gooide ik ook nog eens ik honderdvijftientig euro.

Het excuus was dat de gasten niet kwamen opdagen. Maar er zijn toch variabelen die een indicatie geven voor hoeveel klanten er komen op een dag en hoeveel in de keuken nodig is – het weer bijvoorbeeld. Ik ben in die bedrijfsprocessen gedoken en ben uiteindelijk afgestudeerd als bedrijfseconoom op voedselverspilling in de horeca.

Geen nee verkopen

Het is schokkend hoeveel er verspild

wordt, de totale waarde ligt rond de negenhonderdmiljoen euro; heel veel geld, laat staan wat je met dat voedsel zou kunnen doen. En met heel simpele ingrepen kun je die inefficiëntie aanpakken. Door de snelheid van het systeem waarin het restaurant moet produceren en concurreren, let niemand op die zaken. Verder is de wet- en regelgeving door de dierenziektes heel strak en star geworden waardoor in restaurants gauwer iets niet meer verkocht mag worden. Het systeem bemoedigt inefficiëntie met financiële prikkels. En de bedrijfscultuur speelt een grote rol, als die bijvoorbeeld op omzet-maximalisatie gericht is.

Ik ben nu bezig een programma te ontwikkelen waarmee de chef precies de relevante informatie krijgt waarop hij zijn werk kan aanpassen. In plaats van dat hij iedere dag 'wel veel' soep weg moet gooien, krijgt hij inzicht in exact hoeveel liters het zijn. Dan kan hij daarop de keuken aanpassen en in plaats van vijftien liter teveel nog maar vijf liter marge aanhouden, of minder. En elke dag vier boterhammen teveel inkopen is ook heel wat broden teveel per jaar.

Je geeft direct informatie aan die schakel in de keten die er ook iets aan kan veranderen. Dan kan je ook aan een directie duidelijk maken op grond van welke ratio die besparing gebeurt en zet je bijvoorbeeld het eventuele risico van 'nee' te moeten verkopen in het perspectief van een grote besparing over een heel jaar. En, je keert

zo de financiële prikkel om: niet meer verspilling bevorderend, maar verspilling duur maken. Een omdenken van het systeem en de bedrijfscultuur.

Achteloosheid

Toen ik 8 was, 1998, had je vla met een groene, rode of zwarte dop; nu is er een overvloed aan keuze. Met zoveel overvloed maakt het niet meer uit wat je ermee doet. Kijk ook naar de supermarkten, met hun twee voor de prijs van één aanbiedingen: dan zeg je dat iets dat waardevol is gewoon niets waard is.

Of de reclame waarin een bloemkool verrot gemept werd; ik vind het walgelijk, maar er zijn mensen die dat anders zien. Uit onderzoek blijkt dat in Amerika ongeveer 10% van de consumenten het verspillen van voedsel ziet als een teken van welvaart. De groep die verspilling als luxe ziet, zal ook in Nederland bestaan, verwacht ik.

We produceren nu op aarde genoeg voor negen miljard mensen, 1,5 maal genoeg dus, maar netto hebben we 10% te weinig. Als we nu die verspilling terugdringen, zitten we ook straks goed. Het is te bizar voor woorden dat zo'n grote waarde niet benut wordt. Het werkt aan twee kanten. Als we de negenhonderdmiljoen euro aan voedsel die we in Nederland weggooien op de een of andere manier benutten, dan gaan bedrijven weer floreren. Wat we hier verspillen, is niet meer beschikbaar voor mensen elders. Als wij hier brood kopen en het weggooien, dan halen we iets waardevols uit de markt alleen maar om het te

verspillen. Blijkbaar hebben wij dus het geld om dat te doen. Wel gore lef.

Als we de verspillingmarge teruggeven aan de voedselketen, dan zullen de prijzen dalen. Het is waarschijnlijk niet helemaal één-op-één, maar als je dat afval eenmaal hebt in Nederland, kun je er ook voedsel van maken. Dan produceer je en vergroot je het aanbod. Je gaat dan richting een circulaire economie; het is geen afval, het is geld waard, het is productief, het is onderdeel van een verdienmodel. Wageningen kan de aardappels gebruiken om iets te laten groeien; koffieprut wordt in Rotterdam gebruikt door de RotterZwam. Verlies wordt winst. De horeca gaat die transitie maken en ik probeer de handvatten aan te reiken om de werkvloer te activeren, zodat die weer gaat floreren.

3 Verbondenheid in Europa serieus nemen

3.1 Inleiding

In de moderne wereld zijn vrijheid, gelijkheid en broederschap de constituerende waarden voor persoonlijke en gemeenschappelijke groei. Ook de christelijk-sociale beweging is door dit moderne levensbesef gestempeld. Het Christendom heeft bijgedragen aan de moderne wereld, en het moderne leven ook gekritiseerd. Met name heeft het vertrouwen gehouden in de kracht van particuliere initiatieven en burgerbewegingen die niet onverschillig zijn voor het lot van anderen en het verschil kunnen maken voor mensen.

In paragraaf 3.2 laten we zien hoe standaard- manieren van niet-relatieve denken over markt en staat in Europa ook de bestaande solidariteit hebben ondermijnd. Het prototypische voorbeeld zijn de lotgevallen rond 'Fort Europa' dat in zichzelf een tragisch concept is en in zijn uitwerking desastreus. In paragraaf 3.3 gaan we nader in op de achtergronden. In paragraaf 3.4 vatten we de relationele perspectieven samen op vrijheid, gelijkwaardigheid en solidariteit die in de komende hoofdstukken verder worden uitgewerkt.

3.2 Fort Europa als probleem in plaats van oplossing

Begin deze eeuw heeft de Europese samenwerking met de uitbreiding met 13 landen een enorme en eerder voor onmogelijk gehouden impuls gekregen, met nieuw ontwikkelperspectief voor landen en burgers uit Midden-en Oost Europa . Dit succesverhaal heeft ook een donkere keerzijde: met het intensiveren van de Europese samenwerking in de EU zijn de buitengrenzen van Europa steeds hogere barrières geworden. Dat dit 'Fort Europa' in de praktijk desastreus uitpakt 'bewijzen' de duizenden vluchtelingen en migranten die verdrinken voordat ze Europa bereiken. Naarmate het moeilijker wordt om daadwerkelijk op legale wijze Europa binnen te komen, neemt de prijs die mensensmokkelaars voor de overtocht kunnen vragen alleen maar toe. De vluchtelingenstromen zijn logisch gevolg van de globale samenhang: hoe meer brandhaarden, hoe meer vluchtelingen. Zij zoeken een heenkomen, een beter bestaan. Zij zijn niet cynisch geworden en hebben nog hoop.

Maar in Europa zit niemand echt op vluchtelingen te wachten. De Europese politici reageren angstvallig, mede ingegeven door electorale overwegingen. De Europese samenlevingen blijven relatief onberoerd onder de Mediterrane drama's. Is dat een teken van de globalisering van de onverschilligheid, waarover Paus Franciscus sprak? Of is het eerder een gebrek aan zichtbaar handelingsperspectief dat ons machteloos en apathisch maakt en ons in de eigen schulp doet kruipen? Is die stroom vluchtelingen een ramp die nie-

mand zag aankomen, of een structureel gegeven dat pieken vertoont in tijden van oorlog en dalen in tijden van vrede? Of kun je voor alle zekerheid maar beter jezelf afschermen? Maar de slagbomen, patrouilles en hekken die we hebben opgetuigd in de strijd tegen mensensmokkel leiden vooral tot meer werkgelegenheid en inkomen voor de handelaars in vluchtroutes. Opmerkelijk is dat wel dat er in Europa burgerinitiatieven zijn om via legale routes op basis van humanitaire via Syrische vluchtelingen naar Europa te halen.

De verdrongen relationele realiteit van Europa

Het zou al helpen, zo stelt Karel Smouter in *De Correspondent*,¹ om anders, realistischer naar het vluchtelingenvraagstuk te kijken. Wat als het geen onoverkomelijk en onverwacht probleem is, maar simpelweg een vrucht van de relationele realiteit (waarin brandhaarden nu eenmaal vluchtelingenstromen oproepen) waarin we leven? Dan zijn anticiperende acties geboden in plaats van defensieve reacties. Het bieden van de mogelijkheid voor legale migratie die nu niet bestaat en die voor een deel ook het vluchtelingenprobleem oproept, bijvoorbeeld. Of het zoeken van een evenwichtige verdeelsleutel voor de opvang van vluchtelingen in de Europese landen. Maar ook en vooral het werken aan concrete perspectieven op levensverbetering in de betrokken conflictgebieden die vaak wel volop voorzien zijn van wapens uit het Westen, Rusland en China. Het zou al enorm helpen wanneer Europa inziet dat het midden in de wereld staat, en zowel deel van het probleem als deel van de oplossing is. De Europese Unie is van oorsprong in zichzelf een vredesproject van verbonden staten tegen autoritair en gewelddadig machtsmisbruik en dat zou meer in de Europese buitenlandse politiek tot uiting kunnen komen. Maar ondertussen staat de Europese solidariteit met de problemen rond Griekenland zelf op springen.

3.3 Verkeerd vormgeven relationaliteit: Europa als een gesloten markt en burocratisch regelsysteem

Europa is ooit vormgegeven als uitdrukking van de relationaliteit: solidariteit en verbondenheid tussen staten en hun burgers. In het toegenomen economisch verkeer tussen staten werden gedeelde gemeenschappelijke belangen zichtbaar die het ongedachte vermogen in zich droegen de tegenstellingen tussen voormalige vijanden te pacificeren. Tegenover de botsing van soevereine staatsmachten die in geweld was ontaard, presenteerde zich een ongekend relationeel alternatief.

Europa kan vanouds begrepen worden als een proces van samenwerking, gericht op humanisering, het indammen van geweld en zorgdragen voor de vitaliteit van gemeenschappen. Het blijft deels onmachtig om deze belofte gestand te doen omdat ze te weinig relationeel over haar eigen identiteit nadenkt en zelf een bron van uitsluiting is geworden.

1 Ontleend aan Karel Smouter, Europa 'het tragische fort' in *De Correspondent* en 'Wat als we vluchtelingen nu eens niet als een ramp beschouwen?'

De pogingen om Europa als een eenvormig bureaucratisch en technocratisch marktproject te implementeren, onvermijdelijk omdat er geen alternatief is, lopen meer en meer averij op en genereren nieuwe tegenstellingen binnen Europa. Van tegenmacht tegen de ontaarding van nationale staatsmachten en vóór de burgersamenleving, is Europa zelf ook een machtsblok is geworden dat vervreemding oproept.² De Europese samenwerking in zijn huidige vorm heeft, zo lijkt manifest geworden in de 'Griekse tragedie' in 2015, forse scheuren opgelopen.

Europa is bang is zichzelf te verliezen.³ Het is in de greep van angst geraakt, voor vluchtelingen, terreur, besmettelijke ziekten, voor interne verdeeldheid, voor onveiligheid. Maar het is tegelijk nog steeds voor velen een continent waar ze onderdak en toevlucht zoeken. Het draagt nog steeds de mogelijkheid in zich om het perspectief van welzijn en vrede te belichamen door hiervoor verantwoordelijkheid te nemen. Europa kan door het serieus nemen van de kracht van verbondenheid zijn oude droom waarmaken: een vriendschappelijk verbond te zijn van vrije volken en democratische staten, gegrondvest op het algemene respect voor alle rechten van de mens -- een onmogelijke droom die steeds opnieuw present gesteld kan worden. Het zou, aldus Havel al in de jaren negentig, een van de pijlers van de Europese spiritualiteit opnieuw serieus kunnen nemen die ons allen kan helpen ons te verzetten "tegen de vernietigende druk van de technische civilisatie met haar afstompemde dictatuur van consumptie en de alomtegenwoordige commercialiteit, die tot vervreemding leidt"⁴ en tot het hernieuwd in het leven roepen van scheidslijnen tussen landen in Europa en het optrekken van muren rondom Europa.

3.4 Relationale perspectieven op mens en Schepping

Vrijheid, gelijkheid en broederschap zijn alleen in relationaliteit te verwezenlijken. Pogingen binnen hoofdstromingen van het Europese denken om het autonome subject op een voetstuk te zetten of utopische vooruitgangsidealen aan de werkelijkheid op te leggen, lopen stuk op deze fundamenteel relationele aard van de werkelijkheid. Mensen kunnen zichzelf niet redden en pogingen om de eigen wil aan de werkelijkheid op te leggen zijn

2 Zie bijvoorbeeld in: Emiel Lamberts. *Gevecht met Leviathan. Het verhaal over de politieke ordening van Europa*, Amsterdam: Bert Bakker, 2011.

3 Dominique Moïsi, *De geopolitiek van emotie. Hoe culturen van angst, vernedering en hoop de wereld veranderen*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers, 2007, pp. 139-184.

4 Zie Václav Havel, *Angst voor de vrijheid*. Redevoeringen van een president, in 'de bacil van het kwaad.' Ook herinnert hij in deze lezing bij het bezoek van President van Weizsacker in 1990 hoe Europa als vriendschappelijk verbond van vrije volken van oorsprong een tegenmacht van burgers is tegen totalitaire staten die massaal geïnfecteerd zijn geraakt door de bacil van het kwaad. Het onvermogen zich te verzetten tegen het nieuwe en van elders geïmporteerde totalitarisme, waarmee we onze ziel hebben geïnfecteerd is geen exclusief Duits onvermogen. (pp.37-44). Elders zegt hij over Europa: het blijft nodig het onmogelijke te dromen, pp.49-66.

zelfs bedreigend voor de humaniteit en de Schepping. Vrijheid is binnen het christelijk-sociaal denken altijd een vrijheid in verbondenheid en verantwoordelijkheid binnen relationele netwerken.

Vrijheid komt neer op de vraag: ‘Door welke macht laat ik mij iets gezeggen, door wie of wat laat ik mij in mijn individualiteit storen?’ Het relationeel denken zit in de aard van de werkelijkheid en de mens zelf ingesloten. Zelfs het ‘ik denk, dus ik ben’ van Descartes is altijd al een samen-denken. Gesprek is mogelijk omdat ook de mens zelf in tweevoud bestaat.⁵ We hebben geen geïsoleerd brein, maar een sociaal brein. Ons brein houdt maar weinig rekening met fysieke grenzen. “Probeer maar eens een vraag van uw partner te negeren, een venijnige opmerking van een collega aan u te laten voorbijgaan of een vermaning van een predikant, of zelfs een korte ontmoeting met een onbekende bedelaar die u een paar centen vraagt kort nadat u bij een bank een flinke cheque hebt geïnd.”⁶ We staan onvermijdelijk open naar de wereld. “...Een mens kiest niet wie hij is of zal zijn, maar wel wie of wat hij volgt en tot wat of wie hij zich voelt aangetrokken en zich in navolging van die macht of levenspatroon of stem zal ontwikkelen: ‘er wordt aan mij getrokken, dus ik ben’...”⁷ Misschien is het nog beter om te zeggen: ik antwoord, dus ik ben. De mens als antwoordend wezen weer centraal stellen, brengt de oneindige mogelijkheden voor een bloeiende samenleving pas goed in het vizier.

Vanwege het evenwicht dat voor de bescherming van de vrijheid nodig is draait het hierbij om de organisatie van macht en tegenmacht, om het mogelijk maken van diverse vormen van tegenspraak. In vrijheid kunnen gezamenlijke acties worden ondernomen in het vertrouwen en de hoop dat de eigen inbreng niet tevergeefs zal zijn en dat we verbeteringen ten goede kunnen bewerkstelligen. In hoofdstukken 4 en 5 laten we zien hoe dat relationele vrijheidsperspectief een antwoord kan zijn op ontspoorde vrijheidsidealen in de economie en de biotechnologie die onvoldoende rekening houden met relationaliteit.

Gelijkheid staat binnen het christelijk-sociale denken niet voor eenvormigheid, maar voor diversiteit, voor de mogelijkheid om aan de eigen roeping en levensgeschiedenis gestalte te kunnen geven. Het gaat hier om subsidiariteit: ontwikkeling van de eigen kracht van ieder en geloof dat dat mogelijk is.

In 1961 stelde Johannes XXIII in zijn encycliek *Mater et Magistra* op grond van het subsidiariteitsbeginsel, dat mensen waar ook ter wereld en in alle omstandigheden zoveel mogelijk moeten worden gezien en behandeld als verantwoordelijk voor hun eigen

5 Zelfs het ego kan niet in enkelvoud spreken en denken, maar is altijd al in minstens in dialoog met zichzelf is, zie hiervoor *The Life of The Mind* van Hannah Arendt, naar aanleiding van observaties in die richting van de apostel Paulus en de kerkvader Augustinus.

6 Aldus Lionel Tiger & Michael McGuire, auteurs van *Het goddelijk brein*, in: Joel de Ceulaer in: *Gooi God niet weg. Over geloof, ongeloof en bijgeloof*, Antwerpen: De Bezige Bij p.192.

7 Govert Buijs, ‘God is terug, maar de kerk moet nog even wennen (laat staan intellectuelen)’, *Oecumene lezing*, 8 januari 2008, Utrecht.

ontwikkeling. Als zij daarvoor de benodigde middelen niet in huis hebben, dan moeten zij zelf zich ervoor inspannen deze te verwerven en moeten anderen hen hierbij ondersteunen.⁸ Daarom is het goed, zo stelde dezelfde paus twee jaar later in de encycliek *Pacem in Terris*, dat er zoveel mogelijk groepen en organisaties zijn waarin mensen zich verenigen om te proberen invloed uit te oefenen op de vormgeving van de wereld waarin en waarvan zij leven.⁹ Alle mensen zijn geroepen medebouwers te zijn van een samenleving die het goede leven vorm geeft waarnaar zij verlangen en waarvan zij kunnen leven. Volgens *Mater et Magistra* staat de katholieke traditie uiteindelijk voor een opvatting over de samenleving die de mensen waaruit zij bestaat ziet als ‘fundament, oorsprong en doel van alle sociale instellingen’.¹⁰ Mensen zijn geen middelen, zelfs niet voor de opbouw van een samenleving die optimaal functioneert en al hun behoeften bevredigt. Maar onze samenleving, ons bestuur, onze politiek behandelt leden van de samenleving wel als middelen. Mensen hoeven echter niet als middelen behandeld te worden omdat ‘we’ genoeg vertrouwen kunnen hebben in een goed geloof waarbinnen mensen, subjecten of misschien beter nog personen zijn, met de potentie om te groeien naar Gods evenbeeld.¹¹

Deze vorm van gelijkwaardigheid vooronderstelt ook responsieve instituties en inclusiviteit, geen buitensluiting en marginalisering van mensen. In hoofdstuk 6 laten we zien hoe zo’n subsidiair gelijkheidsbegrip een krachtig antwoord is op ontspoorde neigingen tot eenvormigheid en regeldrift in de samenleving.

Broederschap heeft in het christelijk-sociale denken nooit een abstracte vorm, maar altijd concrete trekken (denk bijvoorbeeld aan het gelaat van de ander die een appel op ons doet). Het is lichamelijk en concreet, doet zich alleen relationeel kennen via iemand of iets dat op jouw pad komt en om een antwoord vraagt. De moed tot verbondenheid en engagement en interesse voor de zaak¹² en ‘liefde voor de wereld’¹³ kan zich alleen in

8 Johannes XXIII, encycliek *Mater et Magistra* (15 mei 1961), no. 53.

9 Vgl. id., encycliek *Pacem in Terris* (11 april 1963), no. 24.

10 *Mater et Magistra*, l.c., no.152 en 219.

11 Zie uitgebreid in: Erik Borgman ‘Vertrouwen in de scheppende kracht van de liefde. Architectonische kritiek als antwoord op angst’ geciteerd in *Christen Democratische Verkenningen* lente 2015, biopolitiek: in de greep van angst.

12 Voor Bonhoeffer is God daadwerkelijk present in het in-between, het ertussen, de interesse van menselijke verhoudingen, het er zijn voor anderen. Zo incarneert hij, zo wordt hij mens. Juist de profaniteit van de menselijke overgave aan anderen is heilig, omdat dat de betrokken, relationele beweging is die God tot in zijn wezen kenmerkt. Toewijding aan anderen is een sacrament van God, die ons deel doet hebben aan zijn werkelijkheid. Zie: Frits de Lange: Anders spreken over God. De erfenis van Dietrich Bonhoeffer in: Kune Biezeveld, Theo de Boer, Marjoleine de Vos, Gijs Dingemans e.a., In *Iets geloven. Ietsisme en het christelijk geloof*, Kok, Kampen 2006, pp. 85 - 100.

13 Zie de schitterende boek over Hannah Arendt *For the Love of the World* door Elisabeth Young-Bruel in het Nederlands plat vertaald met: *Hannah Arendt Een biografie*, Amsterdam: Atlas, 2005.

concrete relaties, in de kracht van verbondenheid ontwikkelen die in de 'relationele voor-ingenomenheid van het zijn'¹⁴ zijn basis heeft.

Het christelijk-sociale denken heeft zich altijd al uitgesproken tegen een uniforme eenheidspolitiek die geen rekening houdt met de veelvormigheid van onze gemeenschappelijke verbanden. Of deze nu van de Griekse Alexander, de Romeinse Ceasar, de Duitse keizer of de Franse Napoleon afkomstig is.¹⁵ Volgens Kuyper bestaat de levende eenheid die groeien moet door inwendige kracht, juist uit de verscheidenheid van de volken en de geslachten, terwijl de zonde veel eerder door 'roekeloos nivelleren en wegschaving van alle verscheidenheid een valse bedrieglijke eenheid des doods zoekt.' De vrijheid, gelijkheid en broederschap van de Franse Revolutie, is door het zwaard afgedwongen en daarom een valse eenheid die de gezamenlijke groeikracht van de natie stelselmatig teniet doet en uitloopt op geweld en terreur. In de ontmythologisering van Ceasar en de staat stelden christelijk-sociale denkers en doeners een ander idee van vrijheid: vrijheid in verantwoordelijkheid, van menselijke waardigheid en solidariteit present in de wereld. Het fundamentele christelijke idee is dat wij geschapen zijn om te scheppen en ons diepste menselijke potentieel in dienst te stellen van de medemens; in de liefde tot en van hen, herkennen wij de geest van God, zo stelde de priester Henri Nouwen.¹⁶

In hoofdstuk 7 en 8 laten we zien hoe cruciaal het ontwikkelen van interesse en liefde is voor goede zorg en onderwijs en voor een verantwoorde omgang met de schepping.

14 Maurice Merleau Ponty, *Fenomenologie van de waarneming*, [1945]: Amsterdam: Boom, 2009.

15 A. Kuyper, *Eenvormigheid is de vloek van het modere leven*, Lezing gehouden in het Odéon te Amsterdam, 22 augustus 1869, tweede druk Amsterdam, H. de hoogh & Co, 1870. <http://www.neocalvinisme.nl/ak/broch/akeenv2.html>

16 Uit: 'Nabij zijn (1969)', opgenomen in de verzamelbundel: Henri Nouwen, *Pastoraat en spiritualiteit*, 2010 p. 83.

Antonie Fountain: Vluchtkerk

Dan kraak je toch een kerk?

“Wij Zijn hier’ is een groep van uitgeprocedeerde asielzoekers. Het zijn vreemdelingen die in Nederland asiel hebben aangevraagd. Voor een deel van deze groep is het asielverzoek afgewezen. In een aantal gevallen zijn ze al eerder naar de rechter gegaan en hebben hun beroep verloren. In een aantal gevallen loopt er nog een beroepsprocedure.

“Deze groep van asielzoekers is wettelijk gezien verplicht om binnen 48 uur nadat ze uit de opvang of detentie zijn gezet, het land te verlaten. Hiervoor zijn ze zelf verantwoordelijk en wanneer ze het land niet verlaten, zijn we wettelijk in overtreding. Echter is een percentage uitgeprocedeerde asielzoekers niet in de mogelijkheid om terug te gaan naar het land van herkomst. Dit om verschillende redenen; het land van herkomst is te gevaarlijk om naar terug te keren, de benodigde medische zorg is in het land van herkomst niet geboden, het land van herkomst weigert mee te werken aan terugkeer. Deze groep van mensen komt tussen wal en schip terecht. Ze mogen hier niet blijven, maar kunnen ook niet weg.”

(<http://www.devluchtkerk.nl/over-ons/faq>)

“We are here.

“We have applied for asylum in your country. Our claims have been rejected. Now we are called ‘illegal.’ But we prefer to call ourselves refugees. Wars, international conflicts and systematic violence have devastated our countries. So you understand why we don’t like being called illegal. We are refugees. And now we live on the streets. We barely have rights. We have no means of subsistence.”

(<http://wijzijnhier.org/who-we-are/>)

Antonie Fountain

Jij bent de vluchtkerk begonnen ...

Ik ben hem niet begonnen, maar was vanaf het begin wel erbij betrokken.

Je bent natuurlijk knettergek om met een paar onervaren vrijwilligers een onderdak voor 'illegalen', vluchtelingen, te gaan opzetten in het centrum van één van de rijkste steden van het land. In de regel zou je zeggen: vluchtelingen zijn mijn probleem niet, maar als iedereen dat zegt, is het niemands probleem en die vlieger gaat niet op.

Bij mij is het met de paplepel ingegoten dat er belangrijker zaken in het leven zijn dan een veilige baan en een goede hypotheek. Mijn ouders werken al mijn hele leven bij 'Jeugd met een Opdracht', een missionaire organisatie die ook al afwijkend was. Zij deden lekenzending, en je moest om dat te doen er zelfs voor betalen. Het onvermogen om een normaal leven te willen leiden, zorgt ervoor dat je bereid bent verder te kijken dan de geijkte paden.

Een aantal jaren geleden werkte ik voor een marketingbureau, een goede baan, en in de weekenden was ik rock musicus. En toch had ik toen al het idee dat er meer was dan geld verdienen voor mij, mijn klanten, en de baas. Op een gegeven moment werd ik geconfronteerd met het probleem van kindslavernij in de cacao-industrie. In een heel korte periode, twee of drie weken, gebeurde er iets met mij, We hebben allemaal een opdracht: God liefhebben boven alles en je naaste als jezelf. En we hebben

allemaal wel ergens een roeping. Die vond ik toen: ga in de wereld rondkijken. Ik heb mijn baan opgezegd en de Nederlandse tak van stichting 'Stop the Traffik' opgericht, om die kinderslavernij aan te pakken.

130 mensen de vrieskou in

Toen kwam de Vluchtkerk: ik zat op het verkeerde moment op de verkeerde plek naast de verkeerde persoon. Ik zat in een vergadering bij de Tweede Kamer naast iemand die ik via via wel kende. Zij vertelde toen dat zij bezig was met de illegalen en vluchtelingen die toen aan de Notweg in Amsterdam bivakkeerden. Drie weken later ontmoette ik haar toevallig weer. Het was op de dag dat de Notweg werd ontruimd. Ze vertelde dat de vluchtelingen op dat moment naar het politiebureau werden gebracht. Dát ze dat vertelde kreeg ze een sms-je van een collega die die mensen begeleidde: ze worden in groepjes van twee op straat gezet, in de Bijlmermeer. Het was 30 november, het zou gaan vriezen. Ik dacht: dit is mijn stad, en dan maken we 130 mensen gewoon in één klap dakloos? We zijn toen mensen gaan bellen en met een groep betrokken mensen hebben we die vluchtelingen onderdak kunnen geven. In kraakpanden en in gebouwen van het zendingsgenootschap waar mijn ouders voor werken konden ze voor die nacht slapen. Maar in veel plekken waren er overdag activiteiten, dus na die eerste nacht moesten ze weer weg, de straat

op. Wat doe je dan? Wat ieder zinnig mens zou doen, we kraakten een leegstaande kerk. We hebben er wel lang over gediscussieerd: kraken. Er waren politici bij betrokken van partijen die tegen kraken waren. Die kerk was totaal ongeschikt als onderkomen. Maar het was beter dan wat de staat oplegde: gedwongen dakloosheid. Het was natuurlijk een recht-toe-recht-aan illegale kraakactie. Daar ben ik zelf overigens niet betrokken bij geweest; ik was de persoon met een grote mond en een netwerk, anderen zijn veel beter geweest in het regelen van allerlei praktische zaken.

Humaniteit verhinderen

De vluchteling is geen profiteur; die kritiek komt van mensen die een beperkte kennis hebben van waarom wij het hier zo rijk hebben en het dáár zo arm is. Wij profiteren in NL veel meer van hun armoede dan zij van onze rijkdom. Mensen hebben ook geen idee wat het betekent om met je dochtertje van drie 400 meter naar de kust van Griekenland te zwemmen nadat je bootje is omgeslagen; in Afghanistan is er echt geen schoolzwemmen.

Iemand als Evert van Bethum die naar Canada emigreert is een gelukszoeker. Ga je gang. Maar iemand die huis en haard ontvlucht omdat hij vreest voor zijn leven, bedreigd wordt of in totale armoede leeft, heeft een veel validere reden. Dat betekent niet dat je zonder eisen iedereen maar toelaat, mensen moeten wel meedoen met de maatschappij hier. Maar ondertussen mogen die vluchtelingen hier helemaal niets doen. Dat is fataal. Het Europese Comité

voor sociale rechten heeft daar duidelijk zich over uitgesproken, en het kabinet legt die uitspraak al 149 dagen naast zich neer (stand op 8 april 2015, de dag van dit interview — jfg). Het meest inhumane is iemand verhinderen mens te zijn.

Spaak in het wiel van het onrecht

Leidraad is dat je de bijbel serieus neemt: zorg dragen voor de zwakken, dat is het evangelie van het koninkrijk. Het gaat nooit om hen die de macht hebben, maar om hen die géén macht hebben. Zijn de zwakken beschermd? Zo niet dan moet je daar wat aan doen. Je moet niet altijd blind partij kiezen voor de underdog, maar je moet wel zorgen dat de zwakken bescherming hebben. Bonhoeffer zegt iets in de trant van: het is niet alleen de taak van christenen om de wonden te verzorgen van hen die zijn verpletterd door de wielen van het onrecht, maar het is onze taak om een spaak in het wiel van dat onrecht te steken. Het maakt niet uit in welk systeem je je bevindt, als christen hoor je voor de zwakken op te komen.

Deel II

Geweld en onrechtvaardigheid tegenspreken

*Het moderne strijdtoneel én hoopvolle relationele
verbindingslijnen*

4 Economie als verlangenstrijd in vrijheid en gebondenheid

Productief maken wat je na aan het hart ligt

4.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat ‘vrijheid’ altijd al verbinding met de omgeving vooronderstelt. Ze is altijd verbonden met verantwoordelijkheid. Een van de domeinen waarin de vrijheid tot verantwoordelijkheid vooral gestalte krijgt is het economische domein.

Het vermogen tot relationele verbondenheid op basis van het verlangen om datgene productief te maken wat ons na aan het hart ligt, is van meet af aan een economische kernwaarde, zonder welke geen economische overeenkomst goed kan slagen. Om dit vermogen om je in vrijheid te binden aan een te realiseren ideaal (een product, een idee, een dienst) draait het in het economisch verkeer.

Problematisch is dat dit relationele vermogen consequent is weggedacht in de economische leerboeken waarin een atomistische *homo economicus* centraal staat die tot geen enkele zinvolle verbinding met anderen in staat is. De economische en financiële crisis kunnen in dit licht worden gezien als een resultaat van ‘koud’ en ‘abstract’ denken over economie dat elke verbinding met de realiteit heeft verloren.

In paragraaf 4.2 duiden we met voorbeelden aan wat problematisch is in de gangbare hedendaagse kijk op de economie en waartegen steeds meer protest komt. In paragraaf 4.3 duiken we dieper in de achtergronden van dit probleem. In paragraaf 4.4 laten we zien op welke wijze de beweging terug naar de morele en relationele basis van de economie en bedrijf in de praktijk gestalte krijgt. Het serieus nemen van de economie als bron van relationaliteit, als een ‘civiele’ en beschavende kracht van en voor mensen hoort daarbij.

4.2 Enkele problematische tekenen aan de wand

Onvrede bij studenten over de manier waarop economie-onderwijs zich ontwikkelt

Studenten economie uiten hun onvrede over hoe het economie-onderwijs zich ontwikkelt. Ze hekelen het gebrek aan theoretische, methodologische en interdisciplinaire variatie. Ze stellen de dominantie van de neoklassieke school aan de kaak, die economische problemen als mathematisch oplosbare vraagstukken van winst of nutsmaximalisatie voorstelt. Er is volgens hen gebrek aan scholing in de geschiedenis van het economisch

denken en er ligt te veel nadruk op statistiek en wiskunde. Studenten vinden dat de economische wetenschap wereldvreemd is geworden. Zij stellen dat vormen van pluralisme in het economisch onderwijs essentieel zijn voor een gezond publiek debat, voor de vitaliteit van de democratie en de betrokkenheid bij de publieke zaak. Het gebrek aan pluraliteit beperkt niet alleen het onderwijs en het onderzoek, maar ook het vermogen om met de multidimensionale uitdaging van de 21^e eeuw om te kunnen gaan, variërend van financiële stabiliteit, voedselzekerheid tot klimaatverandering. De echte wereld waarin wij leven zou moeten terugkeren in het onderwijslokaal.¹

Symbolanalist zegt baan op en begint fietsenmakerij

Een goedverdienende werknemer in de financiële sector begint een baan als fietsenmaker, uit diepe onvrede van de manier waarop zijn vak van de werkelijkheid is losgesneden. Hij schrijft er zelfs een schitterend boek over.² Zijn onvrede sluit aan bij het gegeven dat veel mensen die werkzaam zijn in de kenniseconomie hun werk niet als zinvol beschouwen. Het leidt naar hun eigen zeggen tot *bullshit jobs* – we zouden ze net zo lief niet hebben, maar de hypotheek moet wel betaald.³

We lijken allemaal Marxist te zijn geworden

“De meeste politieke partijen stellen zich bekrompen materialistisch op, wanneer zij in hun programma’s economie en financiën voorop stellen en pas helemaal aan het eind ook nog even iets zeggen over cultuur, alsof het om een borreltje voor een stel zotten gaat. Of het nu ter linker- of ter rechterzijde van het politieke spectrum is, de meeste politieke partijen onderschrijven bewust dan wel onbewust de marxistische gedachte dat de economie het fundament is waar ons geestelijk leven op berust en dat dragen ze ook uit. Misschien heeft daarmee te maken, dat de economie als wetenschappelijke discipline vaak ten onrechte wordt gezien als een soort boekhouden. Maar wat heb je aan boekhouden als zoveel dingen, die samen ons leven vormgeven, moeilijk of zelfs helemaal niet te berekenen zijn? Ik vraag mij af wat een dergelijke boekhouden-econoom zou doen, wanneer hij de opdracht kreeg om het werk van een groot symfonieorkest te optimaliseren. Vermoedelijk zou hij alle pauzes in de symfonieën van Beethoven schrappen, daar heb je immers niets aan; die houden de boel maar op, en orkestleden worden niet betaald om niets te doen...”⁴
(Václav Havel)

1 Zie: International Student Initiative for pluralism in economics. <http://www.isipe.net/>

2 Matthew B Crawford, *Shop Class as Soulcraft. An inquiry into the value of work*, New York: The Penguin Press, 2009.

3 Rutger Bregman en Jesse Frederik, *Waarom vuilnismannen meer verdienen dan bankiers*, Rotterdam: Uitgeverij Lemniscaat, 2015. Zie ook Joris Luyendijk *Dit kan niet waar zijn*, Amsterdam: Atlas Contact, 2015

4 Václav Havel in het voorwoord bij Tomáš Sedláček *De economie van goed en kwaad, de zoektocht naar economische zingeving van Gilgamesj tot Wall Street*. Schiedam: Scriptum, 2012.

De voorbeelden hebben met elkaar gemeen dat ze de toenemende abstractie hekelen van de economische wetenschap (voorbeeld 1) en de economische praktijk (voorbeeld 2) die de voeling met de realiteit heeft verloren. Zo zijn in de economische wetenschap precies die banden en relaties weggesneden die in het werkelijke economische leven essentieel zijn.⁵ Dat was ook precies de bedoeling van de economische modelmakers die aan de basis stonden van modellen die wij nu nog in de praktijk gebruiken (bijvoorbeeld bij het Centraal Planbureau). In al haar absurditeit en onbeholpenheid van een vergelijking die volstrekt mank gaat, doet voorbeeld 3 de gedachte opkomen dat de alternatieve roeping van de economie niet ligt in abstraheren of in rekenen, maar in een culturele opdracht; overigens niet alleen in beperkte zin te verstaan door het bezoeken van musea of het luisteren naar symfonieorkesten, maar als een bredere beschavings- en cultiveringsopdracht om de aarde tot een bewoonbaar huis te maken, waar het goed samenleven is (naar de oorspronkelijke betekenis van het woord economie). Gelukkig wordt deze opdracht in toenemende mate serieus genomen en wordt de civiele oorsprong van economie herontdekt.

4.3 Achtergronden bij het problematische gebrek aan gevoel voor realiteit: Het abstraheren van relaties in economie en bedrijf

Onder de indruk van de successen van de toenmalige natuurkunde hebben economen zich ingespannen om hun vakgebied te rationaliseren, te zuiveren van alle passies, van alle waarden, van alle morele overtuigingen: kortom van onze reëel bestaande vrijheid. Het doel daarvan was de economie tot 'neutrale' onpartijdige wetenschap om te vormen, gericht op het zo efficiënt mogelijk aanwenden van schaarse middelen voor gegeven doelen. Het streven was om economie het aanzien te geven van een moderne natuurwetenschap naar het lichtende voorbeeld van de klassieke mechanische natuurkunde.

Zo beschouwden de *founding fathers* van de neoklassieke economie de economie als sociale fysica. Het marktsysteem van volledige vrije mededinging werd gezien als een vorm van zuivere wetenschap omdat het ging over het samenspel van de blinde en niet te veranderen krachten van de natuur, die *onafhankelijk van de menselijke wil* bestaan. Prijsvorming is daarbij te vergelijken met de zwaartekracht. Het economisch systeem wordt beschouwd als een vectorveld in de goederenruimte, waarin ieder deeltje (atoom), een positie van optimale potentiële energie (nut) probeert te verwerven. In dit mechanische wereldbeeld was zeker geen plaats voor incoherent gepraat over solidariteit; eindelijk kon

5 Zie de klassieke kritiek op de *homo economicus als een rational fool*. Hij is als een man zonder eigenschappen: iemand zonder morele betrokkenheid en emotie, die niet tot zinvolle communicatie en het maken van meerdimensionale afwegingen in staat is; zaken die in het werkelijke economische leven essentieel zijn. Irene van Staveren, *Caring for Economics. An Aristotelian Perspective*, Delft: Eburon 1999.

afgezien worden van elke beschouwing over moraliteit.⁶ Het gebruik van technieken en analogieën uit de fysica is niet alleen kenmerkend voor de grondleggers van de economie die nu nog in universiteiten dominant is. Veel ingenieurs en jonge fysici, zoals Paul Samuelson en de Nobelprijswinnaars Jan Tinbergen & Tjalling Koopmans, maakten in de jaren dertig van de vorige eeuw de overstap naar de economische wetenschap en introduceerden optimalisatie technieken uit de natuurkunde in de economie. Problematisch is dat deze abstrahering in het denken zich steeds verder heeft doorgezet in een de-materialisering van de economische orde. Er heeft zich een vorm van kapitalisme doorgezet waarin bedrijven zelf handelswaar zijn geworden en de economie *footloose*, en waarin niet de reële economie maar ondoorzichtige financiële producten de dienst uitmaken. Deze ontworteling staat aan de basis van de economische crisis.

In de opkomende bedrijfskunde aan het begin van de 20^e eeuw is een vergelijkbare tendens te bespeuren om naar analogie van de natuurkunde op zoek te gaan naar *The Principles of Scientific Management*. "In the past man has been first, in the future the system will be first" schrijft de Amerikaanse werktuigbouwkundige Frederick Winslow Taylor (1856 - 1915) profetisch in de openingszin van zijn werk met deze titel.⁷ Er heeft zich in het spoor van zijn denken een abstracte managementlogica kunnen doorzetten die weinig met liefde voor de zaak te maken heeft maar alles met rendementseisen, targets en systeemdwang.⁸ Recentere publicaties spreken van de 'ontwortelde onderneming', willen 'terug naar de bedoeling' of 'essentie' en keren zich tegen de misleiding door managementmodellen en managementtaal. Ondertussen is het eigenaarschap van de eigen ruimte en tijd veel professionals in organisaties uit de handen geglipt. Schandalen binnen private en semipublieke organisaties laten zien hoe ver ze van hun oorspronkelijke bedoeling zijn afgedreven en geven voeding aan boosheid en verontwaardiging van burgers.

Het topmanagement is zich in de loop der tijd steeds meer bezig gaan houden met abstracties (modellen, kengetallen en benchmarks), zonder zich nog erg druk te maken om dat wat 'operationele details' op de werkvloer wordt genoemd. Maar juist de abstrahering van 'operationele details' maakt wangedrag mogelijk, zoals ook de recente case met het manipuleren van rentetarieven bij de Rabobank laat zien. De hedendaagse voorbeelden van ontaarding zijn te talrijk om toevallig te zijn. Neem alleen al de ontsporingen bij de Vrije Universiteit en woningcorporatie Vestia die flink de mist zijn ingegaan met hun financiële risicobeheer. Vooral het verkeerd gebruik van financiële derivaten heeft

6 Philip Mirowski, *More Heat than Light, Economics as Social Physics, Physics as Nature's Economics*

7 F. W. Taylor, *The Principles of Scientific Management*, New York/London: Norton & Company 1967 [1911], p. 7.

8 Zie in: Henry Mintzberg, *Managers, maar dan echte. Over de zachte praktijk van het managen en de vorming van managers* (Managers, not MBA's), Schiedam: Scriptum, 2004.

tot forse verliezen geleid. Alleen al bij woningcorporaties (nog exclusief Vestia) gaat het om uitstaande derivaten met een nominale waarde van € 17,9 miljard. De gezamenlijke marktwaarde bedroeg € 3,1 miljard negatief.⁹ Het ontbreekt de betrokken bestuurders letterlijk aan een goede grondhouding. Ze zijn gaan zweven en hebben het contact met de realiteit verloren.¹⁰

4.4 Terug naar de basis. Economie als een relationeel gebeuren

Gelukkig zijn er steeds meer filosofen en economen die economie en bedrijfsvoering als relationele morele praktijken beschouwen.¹¹ Neem *De economie van goed en kwaad* van Tomáš Sedláček, onder meer voormalig adviseur van Václav Havel. Zijn boek portretteert de economie als een verlangenstrijd, niet alleen als een rationele hoofdzaak, maar ook als een lijfelijke kwestie, een zaak van buik, hart en handen.¹²

De notie van *Animal Spirits* van John Maynard Keynes (1883-1946) speelt in zijn exe-gese een belangrijke rol. Daarbij doelde Keynes volgens Sedláček niet op dierlijke driften of op onvoorspelbaar kuddegedrag, waarmee het vaak vereenzelvd is, maar op de ondernemerszin, de niet te stoppen levenslust, het ongedurige verlangen naar betekenisgeving dat kenmerkend is voor de gezonde mens. *Animal spirits* bij Keynes is de spontane drang tot handelen, niet primair op berekening gebaseerd, maar op passie en verlangen naar verbinding met anderen, en betekenisgeving van het eigen leven. Het heeft alles te maken met wat wij nu 'eigenaarschap' noemen, de vrijheid om je binnen je relationele netwerk te binden. Het is een krachtig mengsel van commitment, verlangen, geloof in een goede uitkomst en het willen leren van missers. Het is de motivatie van binnenuit om iets goeds te willen realiseren in de werkelijkheid.

Vrijheid is geen vrijbrief om maar wat aan te rommelen. Het is geen uitnodiging om je door niets en niemand wat te laten gezeggen, omdat jij met je clubje soeverein zou zijn. Zo heeft liberale vrijheid en ook soevereiniteit in eigen kring (zie de genoemde ontsporingen in het middenveld, met de VU en Vestia) wel vaak gefunctioneerd in de praktijk.

9 Tweede Kamerstuk der Staten-Generaal, Initiatiefnota van het lid Omtzigt over de derivatengebruik, vergaderjaar 2013-2014, 33741, nr.2.

10 Wim van Dinten (2003), *Met gevoel voor realiteit, over herkennen van betekenis bij organiseren*, Delft: Eburon.

11 In de voetsporen van de vaak verguisde en verkeerd begrepen Adam Smith die de economie als een politieke en relationele praktijk van goede dienstverlening zag waarbij inlevingsvermogen en *moral sentiments* cruciaal zijn. Volgens Smith moet ik in het handelsverkeer niet gericht zijn op mijn eigenbelang, zoals het beeld van de calculerende homo-economicus suggereert. Het ligt precies omgekeerd! Het gaat er om dat je in het echte leven niets gedaan krijgt, als je je niet allereerst verplaatst in de situatie van de ander. Het is their self-love (en niet de mijne) die de leidraad is voor goed ondernemerschap.

12 T. Sedláček, *De economie van goed en kwaad. De zoektocht naar economische zingeving van Gilgamesj tot Wall Street*, Schiedam: Scriptum 2012.

In het christelijk-sociaal denken over vrijheid staan altijd vormen van relationele binding en macht en tegenmacht, een systeem van *checks and balances* centraal. Wanneer we alle heil van de vrijheid van individuele ondernemers verwachten die alleen zo voor de BV Nederland de best mogelijke resultaten kunnen realiseren, gaat het bij gebrek aan openheid en tegenmacht, fout. In het economisch verkeer tellen mensen die geen koopkrachtige vraag kunnen uitoefenen niet mee en zijn niet te verhandelen waarden en de ongeprijsde schaarste de kinderen van de rekening. Vandaar ook de zorgen over een neoliberaal economisch systeem dat als een Juggernaut alles wat onder zijn wielen komt, platwalst.¹³ Het richt zich op het actief scheppen van *imagined markets* ook waar deze niet geëigend zijn.¹⁴

Georganiseerde tegenspraak vanuit andere coördinatiemechanismen, de regels van de overheid, de stem van burgers of de zorg vanuit de informele economie, is nodig om de maatschappelijke orde niet uit evenwicht te trekken. Markten hebben sterke partners (overheid en mondige burgers) nodig voor tegenspraak én ondersteuning. Zonder infrastructuur en een adequaat rechtssysteem, zonder goed onderwijs voor onze kinderen en gelijke kansen, zonder goed onderzoek naar duurzame energiebronnen, kan de markt niet bijdragen aan een betere wereld. Er kunnen dan uitsluitende vormen van solidariteit ontstaan die een kunstmatige tegenstelling scheppen tussen de 'ontwikkelde wereld' en de 'onderontwikkelde' landen: tussen 'wij' en 'zij'. Dit dreigt ook in Europa, waar Zuid tegenover Noord is komen te staan.

Maar juist ondernemers kunnen zich niet permitteren de kop in het zand te steken omdat zij door handel de elementaire afhankelijkheid en verbondenheid tussen mensen dagelijks aan den lijve ondervinden. Zij zijn daarom ook mede geroepen om bij te dragen aan het doelmatig vormgeven van solidariteitsverhoudingen in de wereld.

Interessant is dat juist de huidige netwerkeconomie bestaat bij de gratie van verbindingen tussen mensen en dat hierop een houding louter gericht op winstmaximalisatie stukloopt. Het werk dat we doen bestaat steeds meer uit de handelingen en verrichtingen van kenniswerkers en symbool-analisten. Dit draagt het gevaar in zich van vervreemding en het verkopen van gebakken lucht en *bullshitt jobs* (zie voorbeeld 3), maar biedt ook kansen voor een economie die minder materialistisch is. Kenniswerkers produceren geen producten, maar participeren in kennisprocessen, waarin zij voortdurend bezig zijn anderen, maar ook zichzelf op andere gedachten brengen. Niet het verkopen van materie of spullen (het traditionele economische kapitaal), maar van een inspirerend idee staat centraal. Steeds belangrijker is het vermogen om met andere mensen om te kunnen gaan

13 H. Noordegraaf, T. Salemink, H. Tieleman en R. van Elderen (red.), *De moderne economie als Juggernaut. Het debat over theologie en economie*, Kampen: Kok 1997.

14 Deze term is van P.W. Zuidhof, *Imagining Markets: The Discursive Politics of Neoliberalism*, Dissertatie Erasmus Universiteit Rotterdam 2012.

binnen verschillende netwerken (het sociale kapitaal), het vermogen geïnspireerd te raken en nieuwe verbanden te leggen die samenhang tussen verschijnselen blootleggen, en betekenis te geven aan de dingen die wij doen (het culturele kapitaal). De arbeidskracht van werknemers is niet uitsluitend een middel om winstgevend omzet te bereiken. Het gaat om het benutten van het sociale en culturele kapitaal, de creativiteit, de innovatie, de waarde van netwerken¹⁵ die zich juist niet op instrumentele wijze beheersen laten.¹⁶ Demoralisatie van professionals, beroepszeer, slecht werk en kwaliteitsverlies zijn anders het gevolg.

Intussen zijn veel bedrijven en organisaties, door schade en schande wijzer geworden, bezig handen en voeten te geven aan zo'n vorm van relationeel commitment, waarin mensen geen human resources zijn, maar bron van innovatieve oplossingen. Precies deze gezonde beweging *back to basics* kan de vitaliteit van economie en maatschappij herstellen. Organisaties die in toenemende mate 'verdraaid' zijn geraakt, en niet meer ten dienste stonden van hun klanten, maar van het systeem of voor de eigen portemonnee, keren 'terug naar de bedoeling', naar hun oorspronkelijke missie.¹⁷ 'Ga niet voor verkrampde controle maar voor de kracht van contact,' zo klinkt het.¹⁸ Zet de netwerksamenleving niet in op maakbaarheid van je plannen, maar op de 'inhaalbaarheid' ervan. In veel bewegingen tegen de ontaarding en vervreemding van organisaties wordt weer gepoogd aan te sluiten bij de praktijken op de werkvloer en de beroepstrots van de professional. Het is zaak deze bewegingen terug naar de relationele kern van de economie zichtbaar te maken.

Steeds meer wordt duidelijk dat maatschappelijk verantwoord ondernemen de core business van bedrijven wordt, al was het alleen maar omdat zij in de moderne economie steeds sneller door consumenten worden afgestraft op niet-verantwoordelijk gedrag. In de huidige netwerkeconomie hebben bedrijven bovendien steeds meer macht en daarmee

15 Toen Phillip Morris het voedingsbedrijf Kraft kocht, betaalde het bijna 13 miljard dollar, terwijl de 'harde' activa voor niet meer dan 3 miljard dollar in de boeken stonden. Het ging dus voor meer dan 90% om immateriële activa, waaronder zaken als merknamen, patenten, reputatie, maar ook de kennis en ervaring van het personeel en de relaties in talloze netwerken. En dat in een traditionele sector als voeding! In 1995 werd door Klammer en McCloskey geschat dat 25% van het Bruto Nationaal Product wordt verdiend met persuasion, het proberen om mensen te overtuigen of te verleiden. Mogelijk draait nu meer dan drie kwart van het werk om de arbeid van schrijvers, adviseurs, accountants, beleidsambtenaren, cijfermeesters, commentatoren, reclamemakers, journalisten en symboolanalisten.

16 Han van Diest. *Zinnig Ondernemen. Het reflexieve handelen als grondslag voor de continuïteit van ondernemingen* Van Gorcum: Assen, 2000.

17 Wouter Hart, *Verdraaide organisaties. Terug naar de bedoeling*, Deventer: Kluwer. 2013; Jos Verveen, *Bullshit Management: Terug naar de essentie van organisaties*, Amsterdam: Academic Service 2011.

18 Hans Kwakman. *Slow banking, Van verkrampde control naar de kracht van contact*, Assen: Van Gorcum, 2013.

verantwoordelijkheid om zaken zelf te regelen; in die zin is ‘volledige vrije mededinging’ met tal van bedrijven die machteloos zouden zijn zelf zaken naar de hand te zetten, een fictie. Door veranderingen in de economische ordening zelf is de reikwijdte van de maatschappelijke verantwoordelijkheid vergroot. Bovendien blijkt dat bedrijven die duurzaam ondernemen beter presteren en concurrentievoordelen behalen. Deze bedrijven worden aantrekkelijker voor werknemers om er te werken, mensen raken geïnspireerd wanneer zij het gevoel hebben bij te kunnen dragen aan een betere wereld. Bedrijven als Desso slagen erin door het radicaal omarmen van het ‘cradle to cradle’ concept op een geloofwaardige wijze hun visie op een duurzame wereld te belichamen.¹⁹ Economie heeft de potentie in zich om steeds meer een vorm van verantwoord burgerschap te worden, van civiele economie. Meer rekening houden met de relationele kracht van de economie maakt haar gezonder. En ze maakt zichtbaar dat we elkaar in economische betrekkingen veel spontane gunsten verlenen, dat de economie om gratuiteit is gebouwd. Ik geef omdat aan mij al gegeven is, niet primair omdat ik er iets voor terugkrijg. Als iedereen alleen stipt doet wat in zijn contract staat, zou geen bedrijf functioneren.

Het draait in de economie om het vormgeven van vrijheid. Dit lukt alleen relationeel, op basis van onze door beloften gesteunde verbondenheid en betrokkenheid op mens en zaak, op basis van commitment, de wil om onze verlangens productief te maken en om van betekenis te zijn in deze wereld. De kernvraag is: in welke wereld willen wij leven? Op welke manier wil ik van betekenis zijn en mij committeren? Is dat verlangen primair zelfzuchtig of juist niet? Dit is ook altijd een kernvraag van de christelijk-sociale denkers en doeners geweest. Ook Paus Franciscus brengt in de recente encycliek *Laudate Sí* de markt terug naar zijn oorspronkelijke roeping van wederkerigheid en ‘wederzijds voordeel’. Daarom richt hij zijn kritiek op bedrijven die mensen en aarde uitbuiten en zich verrijken ten kosten van de zwakkere partijen. Het kernpunt is: wanneer we van meet af aan denken in termen van anonieme systemen of vanuit ongebonden egoïsme van mensen, dan creëren we een *self fulfilling prophecy* waarin zelfzucht volop manifest kan worden en de kans krijgt zich gewelddadig door te zetten in de praktijk.

Het is tijd om de ongekende kant van de economie als civiele samenlevingsvorm te herontdekken.²⁰ Hierin moeten we weer herkennen dat mensen in staat zijn verder te kijken dan hun neus lang is. Ze zijn vrijgevig, willen een bijdrage leveren aan een betere en mooiere wereld omdat ze van deze wereld al zoveel gekregen hebben. De Italiaanse

19 Zie R. van Tilburg, R. van Tulder, M. Francken en A. da Rosa, *Duurzaam ondernemen waarmaken. Het bedrijfskundig perspectief*, Stichting Management Studies, Den Haag/Assen: Van Gorcum 2012.

20 Luigino Bruni en Alessandra Smerilli, *De ongekende kant van de economie*, Nieuwkuijk, uitgeverij Nieuwe Stad, 2015 (te verschijnen in oktober 2015) geciteerd uit voorpublicatie in: *More Special: Thomas More Lecture 2015, ‘Het optimisme van de civiele economie’* pp.2-3.

econoom Luigino Bruni zegt het zo: 'De grote crisis waarin we momenteel verkeren maakt duidelijk dat economie en maatschappij, eenmaal gegrondvest op het Angelsaksische model van samenwerking zonder aanraking, monstrueuze gestalten kunnen aannemen. Het *ethos* van het Westen is eeuwenlang een vlechtwerk geweest van sterke en zwakke vormen van samenwerking, van individuen die vluchten voor de banden met de gemeenschap en op zoek zijn naar vrijheid, en van personen die zich in vrijheid met elkaar verbinden om goed te kunnen samenleven. Nu de slinger van de globale markt te veel is uitgeslagen naar de kant van individuen in verbanden van zwakke samenwerking, heeft Europa de missie om de intrinsiek maatschappelijke en civiele natuur van de economie in herinnering te brengen, te koesteren en te beleven.'

Els Verheijen: Het dagelijks broodfonds

Samen doen

“Het belangrijkste uitgangspunt van ieder Broodfonds is solidariteit. Leden staan voor elkaar klaar in geval van ziekte of andere tegenslagen. Het Broodfonds werkt volgens het schenkring principe; wanneer iemands inkomen wegvalt door ziekte of arbeidsongeschiktheid, krijgt hij van de andere deelnemers maandelijks een bedrag geschonken. Er zijn geen ingewikkelde voorwaarden, speciale uitzonderingen of moeilijke eisen: het Broodfonds is transparant, de lijntjes zijn kort, de afspraken zijn helder en in- en uitstappen kan heel eenvoudig.”

(<https://dagelijksbroodfonds.wordpress.com/>)

In gesprek met Els Verheijen

Ik was zelfstandig ondernemer geworden, ik was 56 jaar, ging op zoek naar een arbeidsongeschiktheidsverzekering, en dan blijkt je 'te oud', men stelt zulke hoge eisen aan je gezondheid en rekent zo'n premie dat je dat niet kunt opbrengen. Je bent praktisch uitgesloten van zo'n verzekering. Toen las ik iets over een broodfonds.

Er stond in het artikel niet veel over hoe het precies werkte; financieel leek het in ieder geval een reële mogelijkheid, maar wat mij nog meer aansprak was het 'samen doen', de solidariteit. Dat is een waarde die ik in mijn bedrijf ook wil verwerklijken. Ik ben namelijk loopbaanadviseur en werk met mensen die door ziekte of reorganisatie hun werk verliezen, en met mensen die iets anders willen gaan doen.

Wat mij ook aansprak was dat het ook een liefdevolle manier leek om elkaar te helpen. Het hoort bij me, het acquisitienetwerk waarbij ik aangesloten ben, heeft als motto 'geven loont'.

Om mee te kunnen doen met een broodfonds moet je worden voorgedragen. Er zat toevallig een andere loopbaanadviseur in dit fonds die ik via een netwerk kende en zo ben ik bij 'Het dagelijks broodfonds' terecht gekomen. Als je niemand bij een broodfonds kent, kan niemand je voordragen en kom je er niet bij.

Er is een toets of je genoeg omzet hebt om de maandelijkse afdracht te kunnen betalen, en als iemand ziek is een schenking aan die persoon te doen. Verder vul je een

motivatieformulier in, en bij een ledenvergadering komen nieuwe en aspirant leden zich presenteren. Je moet het concept omarmen, want op het moment dat iemand ziek wordt, en jouw pot wordt uitgedeeld, moet je niet gaan zeuren, en vertrouwen dat iemand zijn best doet zo kort mogelijk ziek te zijn.

Je bepaalt wat je wilt ontvangen op het moment dat je ziek bent. Met bijvoorbeeld een inkomen van €2500 netto, heb je bij ziekte misschien €1500 nodig, omdat je dan bepaalde kosten voor je werkt, zoals reiskosten, niet maakt. Op dat bedrag wordt je maandelijkse inleg in jouw pot, een bankrekening, gebaseerd. Als iemand ziek wordt, wordt er uit ieders pot via een verdeelsleutel aan de zieke een bedrag geschonken tot het bedrag waarop zij of hij heeft ingetekend.

Maximaal mogen 50 personen meedoen, dat is via een wet geregeld, want als het te groot wordt, gaat het concurreren met verzekeraars. En je kent elkaar dan niet meer. Ons broodfonds komt 3, 4 keer per jaar bij elkaar, en het is de bedoeling dat je aanwezig bent. Je moet die binding houden, het is meer dan alleen maar de maandelijkse afdracht, je moet daadwerkelijk het concept blijven onderschrijven. Met 1000 leden spreek je elkaar niet meer. Met 50 lukt dat wel.

Met zo'n grootte is er ook nog een zekere sociale controle. Als mensen niet vaak genoeg aanwezig zijn, zal het bestuur hen

aanspreken. Je kan ook bij het bestuur doorgeven dat iemand een beetje de kantjes ervan af loopt, of dat iemand zakelijk niet goed bezig is. Ik heb dat overigens nog niet meegemaakt.

Zo'n broodfonds is meer dan een arbeids-ongeschiktheidsverzekering, het is ook een onderdeel van het netwerk dat je als ondernemer nodig hebt. In het broodfonds zitten verschillende ondernemers, en in de bijeenkomsten ga je vanzelf zaken met elkaar doen. Ik ben ook lid van netwerken die allereerst op zaken doen gericht zijn; het broodfonds is wat dat betreft aanvullend.

En heel leuk: er is nu iemand ziek, iedere keer krijgen we een verslagje, af en toe sturen we een berichtje, daarop krijgen we ook respons: het is geen vriendenkring, maar er is toch medeleven, en dat wordt gewaardeerd.

Als mensen verhuizen of een andere baan krijgen, stappen ze uit dit fonds. Sommigen vinden na verloop van tijd ook andere voorzieningen die voor hen beter werken. Als je eruit stapt, krijg je de netto balans van je pot mee: je eigen inleg, minus administratie kosten en minus eventuele uitkeringen. Overigens is je saldo ook aan een bepaald maximum gebonden, het blijft niet aangroeien.

Het is een voorziening die niet heel lang duurt, maximaal 2 jaar, daarna heb je alleen nog de bijstand. Maar als je zo lang ziek bent, kun je waarschijnlijk je eigen zaak ook niet meer voortzetten. Het is ook

wel dubbel. Er zijn steeds meer zzp-ers, al of niet vrijwillig, en dat wordt een steeds grotere groep, al zo'n 800.000, daar zou toch ergens een break-even punt kunnen komen dat het voor gewone verzekeraars aantrekkelijk wordt iets betaalbaar aan te bieden.

Omdat er zoveel zzp-ers zijn voor wie dit bestaan nog de enige mogelijkheid is op de arbeidsmarkt, neemt de concurrentie toe. Er zijn zzp-ers die op bijstandsniveau proberen rond te komen en zo concurreren ze op een oneigenlijke manier. Je kunt heel lage tarieven hanteren als je ook een werkende partner hebt, maar voor hen die er van moeten bestaan, is dat niet leuk. Niet alle zzp-ers zijn ondernemer, ze beginnen omdat er niets anders meer is; ik ben ondernemer, ik wil een volwaardig tarief kunnen rekenen.

Is een broodfonds toch een bijdrage aan een gezonde samenleving? We hoeven ook niet alles met de overheid te doen. En, dit kost niet meer dan nodig is, we hebben niet al de overhead van verzekeringen.

5 Verzet tegen vormen van digitale onteigening

5.1 Inleiding

Wordt met de toenemende vervlechting van menswetenschappen, techniek en economie de mens een mechanisch bestuurbaar ingenieursproject, vatbaar voor exploitatie door derden?¹ Waar begin 20e eeuw het lichaam werd ingelijfd en geknecht door de lopende band, dreigt nu de gehele menselijke ziel voor het economisch gewin te worden ingeschakeld (paragraaf 5.2). Achtergrond van het probleem is het wilde verlangen van de mens om zichzelf te herscheppen en overbodig te maken (paragraaf 5.3). Uit schaamte over onze afhankelijkheid en gebrekkigheid dreigen we onszelf geheel en al over te leveren aan de biotechnologie en komen onze vrijheid en daarmee onze menselijke waardigheid en menselijke eigenheid onder druk te staan. Omdat machtsmisbruik en uitbuiting door bedrijven en het streven naar de perfecte mens zonder ‘gebreken’ mensen dwars zitten en verontrusten, komen in de praktijk andere omgangsvormen met techniek aan het licht die onze gebrekkigheid als de gave van imperfectie herkennen en die onze vermogens om op eigen en niet ‘voorgedrukte’ wijze te antwoorden (onze verantwoordelijkheid dus) wel serieus nemen. AQWW

In de lofzang der onvolmaaktheid schetsen deze relationele alternatieven bovendien een completer mensbeeld (paragraaf 5.4).

5.2 Tekenen van verontrusting: De mens als format en als mechanisch ontwerp

Het internet als privédoein

“Stel: U bent een linkse rakker en ik een rechtse bal. Als u en ik in onze zoekmachine Nixon intikken, krijgen misschien beiden buiten onze invloedssfeer om en zonder dat wij daarom hebben gevraagd, louter op grond van ons profiel en zoekgedrag, totaal verschillende informatie over Nixon toegespeeld. Ik denk dat dergelijke informatie in de toekomst steeds vaker gefilterd zal zijn op basis van je profiel. Als je dan door het gebruik van big data als een dubbeltje geprofileerd bent, zal je nooit meer een kwartje worden. En dan gaat er ten principale iets in de samenleving grondig mis. We leven in dat geval langs elkaar heen in verschillende werelden, zonder dat we dat weten en zonder dat we daar

¹ Dit gegeven is mogelijk gemaakt door het samenkomen van nanotechnologie, biotechnologie, informatietechnologie en cognitieve technologie, ook wel de intieme technologische revolutie genoemd, of kortweg nbic technologie.

wezenlijk protest tegen kunnen aantekenen. De uiterste consequentie is dat iedereen zijn eigen, door derden in elkaar gezette ‘privéblik’ voorgeschoteld krijgt. Het is eindelijk niet uit te sluiten dat dat tot het imploderen van onze gezamenlijke wereld zou kunnen leiden. Dat is de stormbal die ik wil hijsen.” (Jacob Kohnstamm, Voorzitter College Bescherming Persoonsgegevens)

Het technologisch domein als strijdtoneel dat de mens zelf op het spel zet

“Doorbraken in de genetica beloven ons veel goeds, zoals genezing en preventie van slopende ziektes. Maar dat we steeds meer kunnen sleutelen aan onze genetische eigenschappen en die van onze kinderen brengt ons ook in een lastig pakket. Een doof paar dat via donorinseminatie perse een doof kind wil, geeft ons een ongemakkelijk gevoel. Of wat te denken van een onvruchtbaar stel dat 50.000 dollar belooft voor een ‘perfecte’ eicel van een atletisch gebouwde donor met een extreem hoog IQ?” (Michael Sandel, filosoof) ²

Bedelaars langs de digitale snelweg

“De globalisering leidt stapsgewijs tot een nieuwe economische tweedeling. De hefboomwerking van wereldwijde online platforms zorgt er namelijk voor dat mensen met schaarse talenten hier maximaal van kunnen profiteren, terwijl mensen met gemiddelde talenten dit niet kunnen. Dit leidt ertoe dat de winnaars van globalisering een overvloed aan geld en een grote schaarste aan tijd hebben, terwijl bij de verliezers van globalisering het omgekeerde het geval is. Dit werkt als een katalysator op de on-demand economie, omdat digitale platforms het mogelijk maken dat mensen steeds meer dagelijkse taken uitbesteden, bijvoorbeeld schoonmaken of eten koken. Dit gaat gepaard met nieuwe vormen van sociaal onrecht. Zo beschreef een Amerikaanse journalist onlangs in een artikel in *New York Magazine* de schokkende ontdekking dat de schoonmaker die hij via een internetplatform had ingehuurd, gedwongen is zichzelf tegen zulke lage tarieven te verkopen dat hij dakloos is. De ‘on demand’ economie zet de onderhandelingspositie van een grote groep werkenden onder druk. Een voorbeeld hiervan uit Nederland betreft werknemers die door hun werkgever ontslagen worden om vervolgens tegen per saldo slechtere arbeidsvoorwaarden te worden teruggevraagd als zelfstandige. Een ander voorbeeld betreft zelfstandigen die op projectbasis worden ingehuurd en per saldo minder verdienen dan het minimumloon. Dit zijn nieuwe vormen van uitbuiting. Je zou kunnen spreken van 21^e eeuwse dagloners.”³

2 Michael J. Sandel, Pleidooi tegen volmaaktheid. Een ethiek voor gentechnologie, Utrecht: Ten Have, 2012.

3 Bloei & Groei. Een christendemocratische visie op het verdienvermogen van Nederland, Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2015, p.56.

5.3 De verlegenheid met de eigen kwetsbaarheid en het overmoedige verlangen naar eenvormigheid

Volgens Jacob Kohnstamm, de voorzitter van het College Bescherming Persoonsgegevens, is het wat het massaal gebruik van persoonsgegevens betreft de hoogste tijd om de stormbal te hijsen omdat de menselijke waardigheid als zodanig op het spel staat (voorbeeld 1). Er zijn voor hem twee principes in het geding die in essentie uitmaken wat het betekent om mens te zijn. Ten eerste: *Respondio ergo sum*, ik antwoord dus ik ben. “*Cogito ergo sum* is leuk bedacht, maar het feit dat ik met u kan communiceren is uiteindelijk waarin het mens-zijn volop tot uitdrukking kan komen”. Het tweede principe is dat van optimale individuele ontplooiing binnen de grenzen van de wet. Op basis van deze uitgangspunten zijn mensen naar zijn overtuiging in staat om tot bloei te komen en uit te stijgen boven het bestiale. Er moeten dan ook politieke en maatschappelijke randvoorwaarden zijn om aan die uitgangspunten zo goed mogelijk recht te doen. Maar precies deze uitgangspunten van volwaardig mens-zijn zijn volgens Kohnstamm door het gebruik van big data, zonder een adequaat stelsel van macht en tegenmacht, in gevaar. Een zekere mate van burgerprotest tegen wat hij *Das Digital* noemt, is nodig. De mens als antwoordend wezen komt in de knel. Het vermogen om te antwoorden is niet in tel omdat door anderen gemaakte algoritmen bepalen wat ik krijg voorgeschoteld als koopwaar. Ik wordt geacht niet zelf te antwoorden, behalve op een commercieel voorgesorteerde en daarmee gedeformeerde, strikt eenzijdige, eendimensionale wijze.⁴

Vanuit verschillende hoeken, binnen en buiten de christelijk-sociale beweging, trekken mensen van leer tegen het gevaar van één-dimensionaliteit van de hedendaagse (massa)mens. Niet voor niets noemde Augustinus de verandering van de mens in een eendimensionaal wezen het eigenlijke kwaad, de zonde tegen de Heilige Geest.⁵

Mensen weigeren op allerlei manieren zo te worden weggezet, of dit nu door het bedrijf is (de mens als productiemiddel) of door de politiek (die burgers als een potentieel terroristisch gevaar ziet, die vergaande ingrepen van de staat in het persoonlijke leven van burgers zou rechtvaardigen).

In het tweede voorbeeld is de mens zelf expliciet onderwerp van exploitatie geworden. In de zesdelige TV Serie *De volmaakte mens* (uitgezonden door VPRO en Human in mei en juni 2015), wordt goed duidelijk hoe achter dit vooruitgangsstreven het idee zit om zowel de wrede schepping als de gebrekkige mens te verbeteren door bijvoorbeeld designer-baby's te maken met de perfecte eigenschappen. En ook hoezeer dit onmiddellijk een gevoel van ongemak oproept. De mens die zich over zichzelf schaamt omdat hij een gebrekkig

4 Zie in: Pieter Jan Dijkman & Jan Prij, In gesprek met Jacob Kohnstamm: 'Hijs de stormbal: het spook van digitale predestinatie moet worden gekeerd' in: Biopolitiek: de macht van Big Data, *Christen Democratische Verkenningen*, herfst 2014, p.73

5 Geciteerd in Rüdiger Safranski, *Het kwaad. Het drama van de vrijheid*. Amsterdam: Atlas p. 10

schepsel is in een onvolmaakte wereld en zich het liefst beschermen wil door een perfecte bunker te bouwen.

De mens is ingehaald door zijn eigen technische kunnen. De apparaten die hij gebouwd heeft, zijn hem boven het hoofd gegroeid: ze zijn sterker, betrouwbaarder, sneller en nauwkeuriger dan hijzelf. Hij schaamt zich voor de beschamend hoge kwaliteit, de technische perfectie van zijn producten.⁶ Volgens posthumanisten is zelfs dat in de toekomst niet meer nodig en ligt de onsterfelijkheid, de overwinning op het gebrek van de dood, technisch binnen handbereik. Gezondheid, ziekte, geslacht, het leven en de dood, letterlijk alles is een eigen keuze geworden in plaats van een gegeven. De acceptatie van verschil en het vermogen om het leven als gave te accepteren nemen af, met chronische ontevredenheid over het bestaande als gevolg.

Omdat zo niet te leven valt, is het geen wonder dat mensen ook *verlangen naar de val*, en wensen bevrijd te raken uit de greep van de overmatige belasting om zichzelf bewust en effectief steeds maar weer te moeten realiseren.⁷ Wanneer alles een (technologisch en economisch opgedrongen) 'eigen' keuze wordt ten dienste van optimale zelfrealisatie kan de last van de vrijheid ondraaglijk worden.⁸ Als we alles uit onszelf moeten putten raken we snel uitgeput. In een tijd waarin 'de plicht bestaat om het lot in eigen hand te nemen' neemt niet voor niets de diagnose 'depressie' epidemische vormen aan.⁹ In de verontrusting over deze ontwikkelingen en bij het verlangen naar een minder overspannen mens en een meer ontspannen wereld dienen zich dan ook nieuwe relationele alternatieven aan.

Het derde voorbeeld geeft de noodzaak aan van nieuwe institutionele vormen van tegenmacht of initiatief tegen vormen van uitbuiting die tot nieuw maatschappelijk en politiek debat uitnodigen.¹⁰ In het protest tegen vormen van digitale onteigening die juist verbondenheid laat zien, kunnen nieuwe oplossingen geboren worden.

5.4 Relationele alternatieven die zich vanuit verzet en verlangen aandienen

In christelijk-sociaal denken vindt de menselijke waardigheid zijn oorsprong in de menselijke kwetsbaarheid en afhankelijkheid. Het ultieme beeld van God in het christendom, van het heilige, is een baby die letterlijk om zorg en aandacht schreeuwt. Het is niet zon-

6 Günther Anders wees hier al op in zijn vooruitziende klassieker *Die Antiquiertheit des Menschen: über die Zerstörung des Lebens in Zeitalter der dritten industriellen revolution* uit 1956. Hij beschrijft deze kwaal als Prometheïsche schaamte.

7 Annelies van Heijst, *Verlangen naar de val, zelfverlies en autonomie in hermeneutiek en ethiek*, Kampen: Kok, 1991, p.15.

8 Byung-Chul Han, *De vermoeide samenleving*, Amsterdam: Van Genneep, 2014.

9 Trudy Dehue, *De depressie-epidemie*, Amsterdam/Antwerpen: Augustus, 2008.

10 Dit wordt bijvoorbeeld opgepakt in: *Lang leve het verschil, weg met de fragmentatie*, Den Haag: Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, 2015.

der betekenis dat in het christendom het heilige is geïncarneerd in zo'n bezielde en kwetsbaar levend menselijk lichaam. Niet de natuurlijke gewelddadige krachten van een bulderende woestijn god of een op macht beluste potentiaat maken de kern van de joodse en christelijke religie uit, maar het heilige, dat als een ontwapenende ademtocht, een zachte koelte verschijnt en dat ontzag oproept vanwege zijn kwetsbaarheid.¹¹ Wanneer mensen persoonlijk geraakt worden door het lot van de ander, kunnen zij zonder dat het moeite kost zorgdrager zijn. Het is zoals Leo Vroman dichtte:

*Een mens is een zachte machine
een buigbaar zuiltje met gaatjes
propvol tenger draadjes
en slangetjes die dienen, voor niets dan tederheid.*¹²

De verbindende kracht van christelijk-sociale en relationele praktijken ligt in de erkenning van menselijke onvolkomenheid en afhankelijkheid als bron van zorg en van vreugde in plaats van als een technologisch te overwinnen probleem. Juist omdat we elkaar als sociale wezens nodig hebben in het aanvullen van ons tekort kunnen we de aarde bewoonbaar maken en de last van de vrijheid verlichten.¹³ En waarderen we de ongedachte nieuwe mogelijkheden voor de toekomst van de wereld die met de geboorte van *elk* kind aanbreekt.¹⁴

Het gaat om het erkennen van de verwevenheid van mens en techniek als gave en kans om beter toegerust aan onze roeping te kunnen beantwoorden.¹⁵ Techniek kan een *ver-*

11 Vgl. G. Vattimo. *Ik geloof dat ik geloof*. Amsterdam: Boom, 1998, *Caritas*, of *agapè*, de liefde voor ieder ander als kwetsbare naaste is het heilzame en enige heilige grensbegrip dat bij hem overblijft.

12 Leo Vroman. *Slaapwandelen*, Em. Querido, Amsterdam.

13 Zie ook: Gerbert van Loenen: *Lof der onvolmaaktheid. Waarom zelfbeschikking niet genoeg is om goed te leven en te sterven*, Utrecht: Ten Have, 2015; Brené Brown die in haar boek *The Gifts of Imperfection* (Vertaald als: *De moed van imperfectie*, Utrecht: Bruna 2013), 'moed', 'compassie' en 'verbondenheid' als de geschenken benoemd.

14 Zie: Hannah Arendt: *The Human Condition* en haar ontroerende lofzang op de nataliteit op het evangelie, het goede nieuws de geboortelijkheid van de mens die voor de wereld toekomst schept, Chicago: Chicago University Press, 1958, pp. 236-247. Elke nieuwe handeling, elk initiatief, kan zo'n nieuw begin voor wereld scheppen en deze initiatieven, deze vrijheid, moeten we niet willen reguleren, te niet doen, door ze tot mechanische en voorspelbaar gedragingen terug te willen brengen. We kunnen handelingen wel duurzaamheid en stabiliteit geven door het vermogen om beloften te doen en we kunnen ook zorgen dat we mensen niet vastzetten door hen de gevolgen van hun daden niet eindeloos aan te rekenen door het vermogen elkaar fouten te vergeven.

15 Zie Jos de Mul, *Kunstmatig van nature, Onderweg naar Homo sapiens 3.0* Rotterdam: Lemniscaat, 2014 en Pieter Paul Verbeek, *De grens van de mens. Over techniek, ethiek en de menselijke natuur*, Lemniscaat: Rotterdam, 2011.

ruiming van het wereldbeeld in plaats van een verenging bewerken. In aandachtvolle zorg in hospices waar kwetsbaarheid en de naderende dood niet verdrongen worden, maar tot vormen van liefdevolle verbondenheid aanleiding geven, met of zonder woorden. In technieken die ons vermogen tot het dragen van verantwoordelijkheid en het bieden van goede zorg kunnen vergemakkelijken, in plaats van bemoeilijken. Daarbij passen dus ook burgerlijke initiatieven die tegenstemmen laten horen en ook het aan de kaak stellen van machten die de diversiteit van mogelijke responsies willen inperken. Ethische hackers die het machtsmisbruik van data blootleggen, bijvoorbeeld. Als bondgenoten in de strijd tegen de door staat en markt afgedwongen eenvormigheid van het moderne leven. Als voorvechters van relationele alternatieven die laten zien hoe mens en techniek kunnen bijdragen aan een veiliger en beter bewoonbare wereld, waarin niet alles perfect hoeft te zijn en te gaan.

Stichting Kruispunt

Stichting Kruispunt is een zelfstandige stichting onder auspiciën van de Raad van Kerken Arnhem. (<http://www.stichtingkruispunt.nl/index.php/stichting-kruispunt/doelstelling-beleid>)

Ellie Smeekens, als pastor verbonden aan en in dienst van de Stichting Kruispunt, en een gastvrouw, ook in dienst van Het Kruispunt, verzorgen samen met vrijwilligers zes dagen per week een maaltijd voor dak- en thuislozen in Arnhem.

De maaltijd

Vanaf half vijf komen de mensen. Bij de keuken kopen ze een kaartje voor de maaltijd. Alleen hun voornaam wordt genoteerd in een schrift. Mee-eten kost 1 euro – beslissingen nemen dus: als je geen geld hebt, kun je eventueel één van de corvee taken doen; op de pof kan niet. Heb je vandaag niet veel gescoord op straat en geen zin in corvee, dan kijk je een vriend aan of die misschien voor jou betaalt – volgende keer andersom. Of je wilt straks nog een biertje uit de supermarkt kopen, dat is ook al bijna een euro ... dus vanavond maar corvee doen. En wat als je net een mooi briefje van tien euro hebt, ook jammer om dat weer te moeten wisselen.

Een bezem en een emmer sop worden gehaald en een van de gasten gaat de stoep schoon boenen. Een ander zal zich na afloop ontfermen over de toiletten.

De jongste aanwezige is een jongen van een jaar of twintig, de oudste is rond de zeventig. Er is koffie, er zijn computers met internet, mensen zitten met elkaar te kletsen, leggen een kaartje, of slapen een beetje. De afgescheiden rookruimte wordt goed gebruikt en walmt een beetje door in de rest van de ruimte – een rookvrije werkplek is een politiek correcte luxe hier.

Zo tegen zessen is het eten klaar. Ellie leest een gedicht voor. Eén voor één schuiven de mensen langs de keuken om hun bord te laten opscheppen. Een tweede keer opscheppen kan, daarna is er nog een toetje. Langzaamaan gaat iedereen er weer vandoor. Sommigen naar huis, sommigen naar de nachtopvang, anderen naar ... ja, naar waar. Om zeven uur is de ruimte leeg en zitten de vrijwilligers nog even na te praten. — Hans Groen

Dak- en thuislozen opvang, Arnhem

De mensen van de straat

Het Kruispunt is een inloop voor dak- en thuislozen. Daklozen hebben geen huis en bewegen zich van nachtopvang naar daginloop naar park naar nachtopvang, misschien een keer op de bank bij een kennis, etc. Thuislozen hebben wel een eigen woning, maar missen een sociaal netwerk. Vaak zijn het ex-daklozen, ambulante psychiatrische patiënten, mensen die hebben gezeten. Ook overigens arbeidsmigranten uit andere Europese landen benutten deze voorziening (koffie, maaltijd, computer) om hier werk te vinden. En uitgeprocedeerde vluchtelingen en ‘illegalen’ weten ook de weg naar Het Kruispunt te vinden. Door de bank genomen geldt dat de mensen die bij Het Kruispunt komen weinig meetellen in de maatschappij. Dat slaat bij sommigen ook naar binnen, waardoor mensen zichzelf ook minder waard vinden.

De vrijwilligers

De gastvrouw van Het Kruispunt (een betaalde functie overigens) was indertijd op zoek naar een zinnige invulling nadat zij en haar man hun camping hadden verkocht. In de daklozenkrant las ze over Het Kruispunt. “Op de camping zagen we allerlei mensen, ook psychiatrische patiënten, en daarmee konden we goed overweg. Wij hebben het goed, en zonder dat we nou grote idealen hebben: deze men-

sen hebben vaak vanaf de geboorte geen kans gehad, zijn vaak al vroeg weggehaald bij hun ouders, of kennen hun ouders helemaal niet. Mensen vragen er ook niet om om psychiatrisch patiënt te zijn. Het had mij ook kunnen gebeuren, en dan zou het fijn zijn als andere mensen naar mij omkijken.”

Haar man is betrokken geraakt toen er in een zomer te weinig vrijwilligers waren. Hij helpt bij de maaltijden en doet allerlei klusjes voor de mensen die hier komen. Hij noemt het “bezigheidstherapie.” Valse bescheidenheid? Je moet in de eerste plaats van mensen houden, anders doe je geen ‘bezigheidstherapie’ met deze aparte groep mensen. Het is moeilijk om de manier waarop je primair in het leven staat onder wóorden te brengen.

Eén andere vrijwilliger heeft in de psychiatrie gewerkt en bij justitiële inrichtingen. Hij heeft iets met deze mensen in de marge, waardeert hun authenticiteit én kwetsbaarheid. Voor deze mensen is zelfredzaamheid, autonomie en zelfstandigheid minder een waarde: “Je moet er over nadenken hoe je mensen respectvol bij de hand kunt blijven nemen.” We gaan er vanuit dat mensen autonoom en zelfredzaam zijn, maar misschien moet je sommigen meer aan het handje houden. Als iemand uit de schuldhulpverlening komt, is het nog niet gezegd dat die persoon zijn leven nu in het gareel houdt. Je ziet dat mensen

dan soms na 2 jaar weer de woning uitgezet worden.

De gemeente Arnhem

De Gemeente Arnhem werkt goed mee. Zij zien in dat het Kruispunt een groep opvangt die anders op straat rondhangt. Het Kruispunt voegt iets substantieels toe omdat ze 6 dagen in de week open zijn en iedereen er welkom is. Je kan je afvragen of dit niet een taak is die de gemeente toekomt. Toch heeft Het Kruispunt een eigen legitimiteit. Er zijn zorgmijders die de gemeente gewoon niet bereikt, die willen helemaal geen bemoeienis van instanties. Bij het Kruispunt is alleen een voornaam genoeg om een kop koffie of een maaltijd te krijgen. Het hele verder circus eromheen is hier niet nodig.

Omdat er geen professionele hulpverleners werken bij Het Kruispunt, zijn er geen protocollen en regeltjes die je wel in een professionele organisatie hebt. Er zijn maar enkele regeltjes: "geen drugs, geen handel, en doe niet alsof je thuis bent," de normale fatsoensnormen dus. Juist omdat Het Kruispunt niet door hulpverleners wordt gerund, maar vanuit het pastoraat, kunnen zij verbroken lijntjes herstellen. De mensen kunnen zelf aangeven wat ze nodig hebben, en wanneer ze eraan toe zijn. De Gemeente Arnhem vraagt niet dat allerlei gegevens verzameld worden. Waar zij naar kijken is dat die hulplijntjes hersteld worden. Dan gaat het niet eens om aantallen, met naam en toenaam, maar vooral dát het gebeurt. Uiteindelijk is Het Kruispunt een goedkope voorziening voor

de gemeente, omdat er veel vrijwilligers werken.

Wederzijdse menselijkheid

Een paar keer per jaar gaat er iets mis en moet de politie gebeld worden. Maar als je beseft dat van de mensen die er dagelijks komen, 40 to soms 70 personen op de koffie in de ochtend en 35 tot 45 voor het avondeten, sommigen soms behoorlijk opgefokt kunnen zijn door wat ze net op straat hebben meegemaakt, is dat een relatief klein probleem. De mensen die hier langskomen zoeken allereerst even rust, weg van de straat of het lege huis. Ze lappen de euro die de maaltijd kost eventueel voor elkaar, of doen een corveetaak. Ze doen het met elkaar, spreken elkaar aan. Het gevoel is ook dat dit hún plek is die ze veilig willen houden, dus iemand die vervelend wil doen, wordt daarop aangesproken. De mensen nemen ook de vrijwilligers in bescherming als dat nodig is.

De mensen die hier komen, hebben ongeveer alle hulpverlening doorlopen die er is. Veel moet je dus niet verwachten. Alleen wat ze zelf willen, dat kan lukken. En wat je terugkrijgt: vooral vriendschap, humor, vertrouwen en dankbaarheid. De jongen die trots met de sleutels van z'n huis aankomt, of de man die 30 jaar verslaafd en in de bak zat, en nu een tweedehandswinkel heeft. Dan delen we allemaal in hun blijdschap. Maar uiteindelijk gaat het om die wederzijdse menselijkheid. Ook al verandert er aan de situatie van anderen die hier komen soms helemaal niets.

6 De verbondskwaliteiten van politiek en bestuur

De juiste vertrouwenwekkende maat vinden en de zoektocht naar rechtvaardige verhoudingen

6.1 Inleiding

Mensen zijn niet meester over hun eigen lot, maar samen geroepen om als medeschepers, “door menselijke kunst op de natuur in te werken, haar te veredelen en te volmaken.”¹

Hiervoor is het nodig om het bijgeloof in het noodlot af te schudden. Feitelijk zijn we niet onverschillig voor het lot van anderen: we willen ons verlangen naar een betere wereld productief maken; vormen van uitbuiting door economie of techniek roepen protest op.

Vrijheid is niet goed mogelijk als dat niet ook voor anderen geldt en als er een zekere mate van gelijkheid is. Iedereen is als broeder en zuster van één Vader gelijk met elkaar verbonden. Vanuit respect voor de menselijke waardigheid kwamen allerlei particuliere burgerinitiatieven tot stand die het lot van de armen verbeterden en tot sociale wetgeving aanleiding gaven. Nu lijkt het erop dat toenemende verstatelijking en bureaucratisering de initiatieven van burgers eerder in de weg zitten dan ondersteunen. De bestuurlijke elite zet burgers vaak weg als te disciplineren onderdanen of als klanten die als koningen dienen te worden behandeld. Gebrek aan erkenning en politieke onvrede zijn hier het gevolg van. In paragraaf 6.2 zullen we deze problematiek illustreren en in 6.3 van achtergrond voorzien. In paragraaf 6.4 staat een relationele visie op de staat centraal. In dat perspectief is de burger geen onderdaan of consument, maar samen met anderen drager van de mogelijkheden tot goed samenleven. Dit relationeel perspectief waarin de verbondenheid van burgers met elkaar tot uitdrukking wordt gebracht, het vermogen van iedereen om op eigen wijze verschil te kunnen maken vanuit de erkenning van menselijke waardigheid, is traditioneel uitgedrukt in het beginsel van subsidiariteit.

De staat belichaamt in deze visie onderbouw noch bovenbouw van de samenleving, maar legt verbindingen door in woorden en daden in te spelen op de creativiteit en het leervermogen van de samenleving en door garant te staan voor condities die goed samenleven voor iedereen mogelijk maken.

¹ Abraham Kuypers, *Het sociale vraagstuk en de christelijke religie*. Rede ter opening van het Sociaal-Congres op 9 november 1891, p. 4.

6.2 Een cynische opvatting van politiek als vorm van permanent crisismanagement

'Bed, bad en brood'

Na lang en crisisachtig overleg komt het kabinet met 'bed, bad en brood maatregelen' die er op papier misschien goed uitzien maar volgens tal van deskundigen strijdig zijn met de wet. Maar voor nu is er beleid gemaakt en in ieder geval is er krachtig doorgepakt; dat is, in andere woorden: de coalitie is gered en het eigenlijke probleem in de samenleving is tot nader order vooruitgeschoven.

De (getemde) energieke samenleving

"Onze stelling is dat de overheid te weinig gebruik maakt van de creativiteit en het leer- vermogen in de energieke samenleving. De energieke samenleving stelt andere eisen aan overheden. Wil de overheid daarop een adequaat antwoord geven dan zal ze haar sturings- filosofie moeten herzien, haar manier van naar de werkelijkheid kijken moeten bijstellen. In de klassieke sturing wordt de toestand meestal in natuurwetenschappelijke termen gedefinieerd en door ingenieurs van technologische oplossing voorzien, die vervolgens door economen worden gewogen. In deze aanpak beschouwt de overheid de samenleving als object; de samenleving veroorzaakt problemen en moet daarom worden bijgestuurd."²

Om de kracht van de samenleving aan te boren is het volgens het Planbureau van de Leefomgeving van belang dat de overheid de relatie tussen de abstracte problemen en de dagelijkse leefomgeving zichtbaar maakt. Het niveau van de stad en de buurt is hierbij cruciaal. Regionale steden zijn niet alleen economisch interessant, maar worden ook steeds meer tot politieke centra. Zij zorgen voor tal van vruchtbare kruisbestuivingen, netwerken tussen burgers en bedrijven en overheid. In steden wordt inspiratie gevonden voor innovatie en vernieuwing, concentreert *kennis spill-over* zich op basis van de nabijheid van een groot aantal toeleveranciers en afnemers en van gekwalificeerde arbeid en talrijke *face to face* contacten die het mogelijk maken kennis en informatie uit te wisselen en vertrouwensrelaties op te bouwen die voor de oplossing van problemen cruciaal zijn.

2 *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie.* Den Haag 2011, Planbureau voor de Leefomgeving, Maarten Haijer. Het huidige bestuursmodel kent tenminste drie grote beleidstekorten. Ten eerste een legitimiteitstekort. De burger is niet slechts een passieve stemmer, maar eentje die in toenemende mate ook actief wil meedenken en meebeslissen. Wanneer de overheid hier onvoldoende rekenschap van geeft ontbreekt een adequate verantwoording van genomen beslissingen. Ten tweede is er een uitvoeringstekort. Uitvoering kan in een samenleving van mondige burgers niet worden verordonneerd. Ten derde is er een leertekort. Door de sterke overheidsgerichtheid is er weinig aandacht voor het mobiliseren van nieuwe creativiteit.

6.3 Achtergronden: Het probleem van politiek als macht en strijd

In de internationale en nationale politieke arena is het denken over politiek in termen van macht en strijd dominant geworden. In de internationale arena is er sprake van een verschuiving van geopolitieke machtsverhoudingen. Er wordt wel gesproken van de proliferatie, de vermenigvuldiging van vijandbeelden. Overal is de potentiële vijand aanwezig (Rusland, IS, andere terreurbewegingen, ziektes en epidemieën die plotseling kunnen opduiken, allerlei soorten pech). In de nationale politiek is meer dan ooit tevoren daadkracht het parool. Het idee is dat het tonen van eigen macht en kracht meer dan ooit nodig is om het democratisch bestel vooruit te helpen en aan een praktijk van inefficiënt doormodderen een einde te maken. Hierin ligt ook de tragiek van de politiek besloten: de samenleving verwacht oplossingen voor problemen die buiten de macht van de politiek liggen. Krachtdadige symptoombestrijding is dan wat rest. Ook de neiging om instituties af te willen schaffen die die daadkracht beperken (zoals de Eerste Kamer, onderzoekersorganisaties en allerlei vormen van tegenmacht in de civiele sfeer), hoort daarbij.

Er zijn verschillende, samenhangende problemen verbonden met de opvatting van politiek als macht en strijd, waardoor ze feitelijk stukloopt.

1. Het concept van doorzettingmacht vooronderstelt het vermogen van hiërarchische sturing die in toenemende mate problematisch is geworden, vanwege gebrek aan legitimiteit en draagvlak in de samenleving.

2. De burger verschijnt in deze visie als een te beheersen probleem of als een te bedienen consument. Beide opvattingen doen onrecht aan het wezen van burgerschap als het mee- vormgeven aan, zoals dat in de klassieke katholieke sociale leer heet: het bonum commune, *the common good*. Dit denken speelt ook binnen de Oecumenische traditie en in het denken rond rechtvaardigheid en duurzaamheid van de schepping een belangrijke rol. Om grip op de problemen te krijgen is het ook hier belangrijk om de relationele netwerken in kaart te brengen. Als dat niet gedaan wordt, als de beschouwingen te algemeen of te particularistisch blijven, ontstaan er problemen.³ *The common good* staat niet gelijk aan de optelsom van individuele belangen, zoals de neoliberalen denken, en is ook niet goed te denken als 'de algemene volkswil', maar is het algemeen welzijn voor alle mensen en heel de Schepping.

3 Herman E Daly en John B Cobb jr. *For the Common Good. Redirecting the economy toward community, the environment and a sustainable future*, second updated edition, 1994 Boston: Beacon Press, pp.25-117. Zij noemen dat the fallacy of misplaced concreteness die zij vooral de hedendaagse mainstream denkers over de economie aanrekenen waarbij abstracte theorieën zonder relationele context zomaar op de werkelijkheid worden toegepast, zonder rekening te houden met de gevolgen van die abstracties in de werkelijkheid.

3. Voor zover de doorzettingsmacht van de overheid daadwerkelijk wordt geëffectueerd is ze ook nog eens vaak ineffectief. De problemen zijn eenvoudigweg zo groot dat vooraf niet geweten kan worden wat precies de juiste oplossing is. Daarom is het van belang dat er ruimte is om vanuit verschillende domeinen in de samenleving met verschillende antwoorden te kunnen komen, te experimenteren met wat wel werkt en wat niet, en om samen te werken en te leren. Op deze ruimte tot experimenten die vaak verrassende resultaten opleveren op ervaren problemen waarop bestaande systemen het antwoord schuldig blijven, sluiten relationele alternatieven aan.⁴

6.4 Relationele, alternatieve vormen van politiek: Burgers als dragers van experimenteerkracht ten behoeve van een goede samenleving

In een relationele opvatting over de kern van het politieke komt de politiek niet van bovenaf tot ons, als tekentafelontwerp of als een koopkrachtpaatje, maar ontstaat ze van onderop in relationele kracht van burgers en hun eigen verbanden en gemeenschappen. Het vermogen om als vrije burgers samen vorm te geven aan gemeenschappelijke idealen staat daarbij centraal. Politiek draait dan vooral om de erkenning dat burgers zelf het recht en het verlangen hebben om hun leven op een goede wijze vorm te kunnen geven. Het grootste probleem van het beeld van het politieke als macht en strijd is dat het feitelijk niet klopt. Politiek is in eerste instantie alleen maar te begrijpen als een beschavende kracht die aan een oneindige machtsstrijd juist een einde wil maken. Zo zijn de stad en uiteindelijk de rechtsstaat ontstaan, vanuit de ervaring dat alleen recht de kracht van botte macht kan temmen en een oorlog van 'allen tegen allen' kan voorkomen.

Er is liefde nodig voor het volk en liefde voor de publieke zaak om politiek te kunnen laten functioneren. Het is omdát burgers hoge morele verwachtingen hebben van politiek dat de 'bed-bad- brood affaire' hoon en verontwaardiging oproept. Politiek wordt gedragen door burgers met liefde voor de publieke zaak en door politici die perspectief bieden en ruimte geven aan burgers om tot ontwikkeling te kunnen komen.

Goede politiek brengt in de woorden van de voormalige vice-premier van België Steven Vanackere "het beste in de samenleving naar boven en geeft er een stabiel kader aan. Ze helpt mensen hun aanleg en solidariteit en verantwoordelijkheid jegens elkaar in de praktijk te kunnen omzetten. Daaraan meewerken kan een authentieke bron van grote en kleine vreugde voor de politicus zijn."⁵

4 James C. Scott, *Seeing Like a State. How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven and London: Yale University Press; David Colander en Roland Kupers, *Complexity and the Art of Public Policy. Solving Society's Problems from the Bottom Up*, Princeton: Princeton University Press, 2014; Jim Manzi, *Uncontrolled. The Surprising Payoff of Trial-and-Error for Business, Politics and Society*. New York: Basic Books, 2012.

5 Steven Vanackere, *De eerste steen. Zeven hoofdzonden in politiek en samenleving*. Antwerpen: Uitgeverij Vrijdag 2013, p, 18

Vanuit een relationeel perspectief fungeert de huidige instrumentele opvatting van politiek daarentegen juist als aanjager van de angst⁶ om daarmee allerlei noodmaatregelen te kunnen doordrukken die de vrije ruimte van burgers bedreigen. Politiek als het beheer van problemen is een soort van permanent crisismanagement geworden op grond waarvan elk moment de noodtoestand kan worden uitgeroepen die exceptionele crisismaatregelen rechtvaardigt. Politiek heeft juist de bescherming van burgerlijke vrijheden als doel opdat eenieder tot bloei kan komen en zijn eigen krachten in zelfgekozen verbanden optimaal kan ontwikkelen. Deze vrije ruimte wordt echter ook wereldwijd bedreigd door actief ingrijpen van staten op de burgerlijke grondrechten: de endogene veranderkracht van de *civil society* wordt ingeperkt door aantasting van de persvrijheid, van de vrijheid van meningsuiting en organisatie en vereniging en van de *rule of law*.⁷ Deze repressie vormt omgekeerd het bewijs van de veranderkracht van de civiele samenleving. Machthebbers in veel staten worden zich van deze kracht bewust en proberen deze te beteugelen.

Opvallend is dat in de machtstheoretische beschouwingen waarop men zich beroept (zoals bijvoorbeeld die van Hobbes) nog veel meer gevoel aanwezig is voor het gegeven dat het politieke niet louter in termen van macht begrepen kan worden. Politiek vooronderstelt de aanwezigheid van een maatschappelijk contract tussen burgers en politici dat op *vertrouwen* is gebaseerd en dat bij schending daarvan tot gelegitimeerde opstanden kan leiden.⁸

Het beeld van de politiek als internationale machtsstrijd klopt evenmin, want ook hier spelen morele overwegingen een rol, wat in de christelijk-sociale traditie aangeduid wordt met de horizon van 'vrede, gerechtigheid en heil van de Schepping'. Niet in de betekenis dat mensen definitief het vredesrijk op aarde zouden kunnen vestigen. Een dergelijke utopische opvatting kan uitlopen op maakbaarheidsfantasieën die destructief zullen uitpakken. Maar aan de basis van dit vredesvisioen ligt wel iets heel essentieels, namelijk een 'gevoeligheid voor onrechtvaardigheid' zoals de Franse filosoof Paul Ricoeur het noemt, dat burgers hebben zolang deze nooit helemaal te bereiken situatie niet is bereikt, zolang we dus leven in een situatie van onrecht en geweld.⁹ Is vrede uiteindelijk niet

6 Zie Pieter Jan Dijkman, Politici als aanjagers van een cultuur van angst in *Wapenveld*, april 2015 nr. 2, pp.24-25. Zie ook Bart van Klink, 'De terugkeer van de vijand of hoe om te gaan met Angstgegner?' in: *Christen Democratische Verkenningen*, Biopolitiek: in de greep van angst, Lente 2015, pp.68-75.

7 Zie over de inkrimpende politieke ruimte: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2014#VVRNNiCS2w> en: <http://www.actalliance.org/resources/publications/Shrinking-political-space-of-civil-society-action.pdf>

8 Hier haakt Calvijn op aan met zijn (begin van een) theorie over de rechtvaardige opstand. *Teksten uit de Institutie van Johannes Calvijn*, Gekozen, vertaald en ingeleid door dr. W van 't Spijker, Sleutelteksten in godsdienst en theologie, Delft: Meinema, 1987, p.210 en p. 215.

9 Grotendeels ontleend aan het denken van de Franse filosoof Paul Ricoeur, zoals geboekstaafd in: Bernard Dauenhauer, *Ricoeur, the Promise and Risk of Politics* Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 1998.

de ultieme horizon van politiek, begrepen als wereldpolitiek? Zeker is het een perspectief dat mensen kan inspireren tot onmogelijk geachte initiatieven die daadwerkelijk bijdragen tot humanisering.

De roep in de Arabische lente om vrijheid, democratie en een betere toekomst kwam voort uit een verlangen naar erkenning en waardigheid dat onderdrukt werd tot op de dag dat dit verlangen sterker was dan de angst voor geweld.

Onrechtvaardigheid is een situatie waarin mensen niet snel berusten. In de hoop op beter, proberen we daarom, zo goed en zo kwaad als dat gaat, aan verhoudingen te werken tussen burgers en instituties die 'een beetje rechtvaardiger' zijn.

De hoop op gaandeweg te bereiken veranderingen is tevens een adequaat middel tegen de verleidingen van het geloof in macht of het geloof in natuurwetmatigheden, omdat zij de toekomst open houdt en ons behoedt voor zowel onmacht als overmoed. Ze bestaat allereerst uit de kracht om de zoektocht naar waarheid, die buiten ons bereik is, voort te zetten. Ten tweede belichaamt de hoop de houding dat er in elke situatie iets gedaan kan worden. De burgerlijke verantwoordelijkheid is om alert te zijn op datgene wat in een bepaalde situatie nodig is. Bovendien is het daarbij zaak om over de eigen grenzen heen te kijken en om lokale problemen vanuit een globaal perspectief te bezien. De hoop bestaat ook uit een voortdurend commitment aan de wereld, wat er ook gebeurt, en uit de betwistbare overtuiging dat mijn leven uiteindelijk betekenisvol is.

De drijvende motor van de hoop is het streven naar een goede toekomst voor onze kinderen, waarin de verhoudingen tussen mensen en instituties minder onrechtvaardig zijn. Omdat burgers zonder zo'n steeds wijkende horizon kunnen verstarren in onmacht of juist overspannen kunnen raken, is dit vredesbeeld zo waardevol. Ze geeft daarin ook de politieke waarschuwing af om niet te veel geloof te hechten aan objectief verantwoorde bestuurstechnieken en om niet alle heil te verwachten van de eigen machtsmogelijkheden.

Alleen mensen kunnen in gesprekken met elkaar vertrouwen opbouwen en relationele kracht ontwikkelen en samen een machtsfactor van betekenis zijn die veranderingen ten goede kunnen bewerkstelligen. Alleen mensen kunnen terugpraten en als burgers verantwoordelijkheid nemen voor de vormgeving van het politieke. Dit gegeven moet ons eraan herinneren dat de politiek dienstbaar moet zijn aan mens en gemeenschap en niet andersom.

Alrik de Haas, Present Putten

Duurzaamheid om 'misbaar' te worden

"Visie & missie

"We geloven dat mensen best bereid zijn om zich in te zetten voor de ander en de samenleving. De kloof tussen die bereidheid en het daadwerkelijk in actie komen is voor veel mensen (te) groot. Er is een brug, een verbindende schakel nodig. Present wil die schakel zijn. [...]"

"Naam en logo

"Het logo van Present beeldt uit waar Present als organisatie voor staat: een brug en een mens met open armen. Bruggen verbinden. Bij bruggen gebeurt wat, kunnen mensen elkaar ontmoeten. Generaties, wijken, straten, burens, collega's en culturen worden met elkaar verbonden. De verfvegen laten iets van het concrete zien van Present: mensen zijn bereid hun handen uit te strekken naar een ander. De naam 'Present' wil zeggen: er zijn voor de ander, als een cadeau, in het hier en nu, de 'present time'."

"Inspiratie

"Een mens heeft veel ontvangen om van te genieten en om van te delen met anderen. Present wil zich laten inspireren door de persoon van Jezus Christus. Hij bracht waarden als dienstbaarheid en gelijkwaardigheid in praktijk en zijn voorbeeld prikkelt ons tot navolging. Tegelijk willen we als Present iedereen van welke levensovertuiging dan ook welkom heten om gezamenlijk iets van onze tijd te geven en te ontvangen."

(van: <http://stichtingpresent.nl/putten/over-ons/visie-en-missie/>)

Alrik de Haas, mede-oprichter

Op mijn vijftiende dacht ik aan de keuPresent koppelt hulpvraag met vrijwillige inzet. Present is aanbod gericht: je vult een bestand met mensen die bereid zijn éénmalig iets te doen. Via vertrouwenspersonen en organisaties komen hulpvragen bij Present en die koppelen we dan aan de specifieke vaardigheden en talenten in het bestand. Als je één vinger uitsteekt, pakt Present niet je hele hand. Later, over de tijd heen, merk je dat veel mensen uiteindelijk een hand hebben gegeven.

Aanbod gericht werken motiveert mensen, je stimuleert mensen tot nadenken om beschikbaar te zijn. Andere organisaties wachten eerst tot er een probleem is, en gaan dan op zoek; een beetje negatief: je moet eerst een probleem hebben. Wij zijn positiever, één stap voor, want er is al een aanbod. Maar je weet ook dát er nood is, dat onderzoek je voordat je een lokale Present-afdeling opricht.

We hebben Present Putten opgericht toen we al een paar jaar hier woonden. We liepen tegen een heel gesloten cultuur aan, ook geestelijk was er weinig vreugde in Christus. Toen we kinderen kregen, kwam de vraag of we kinderen in dat klimaat wilden laten opgroeien. We ontdekten dat er nogal wat nood is in dit dorp; je hoeft daarvoor niet naar verre landen te gaan. Enigszins toevallig kwamen we toen met Tiemen Zeldenrust van Present in gesprek. Het leek ons wel wat om het Present-concept toe te passen op een Veluws

dorp want tot dan toe was Present vooral in de grote steden te vinden.

Wij wilden eerst onderzoeken of er behoefte was, niet zomaar iets oprichten om het oprichten. Daaruit kwam een kaart die onze vermoedens en indrukken bevestigde: geslotenheid, ouderen, mensen die in het buitengebied op zichzelf leven; echtscheidingen, caravans waar gebroken gezinnen leven.

Bij die hulpvragen gaat het veelal om ‘tussen wal en schip’ situaties waar de institutionele hulp- en zorgverlening niet kan optreden. We zijn niet vervangend – bij psychiatrische problemen bijvoorbeeld treden we niet op, daar zijn al instanties voor. We laten ons ook niet gebruiken voor wat reguliere instanties moeten doen. Precies in die gaten is Present present. Bestaande voorzieningen zijn vaak beperkt open, op locaties waar mensen zien dat je binnenloopt, of het is een ons-kent-ons kerkelijke groep. Present heeft dat niet, je kan gewoon binnenlopen, zonder afspraak, of je van hier bent of van elders, net uit de gevangenis, of wat dan ook. We werken op de ‘witte vlekken’ van de sociale landkaart van bestaande instanties.

Niet bedreigend

Wij komen binnen waar de gemeente juist niet binnenkomt. Mensen doen het financieel belangeloos, vanuit hun mens-zijn, hun bewogenheid, hun menslievendheid. Je houdt van mensen, anders doe je het niet, dat voelen mensen direct aan.

Wij hebben meer tijd dan professionele organisaties, je kan beginnen met luisteren, je hoeft niet naar de volgende afspraak. We zijn present bij de ex-verslaafde die z'n eigen huis toch niet op orde krijgt. We organiseren activiteiten voor gehandicapten in de zomer vakantie, als institutionele voorzieningen zelf vakantie houden.

We zetten ons ook in voor vluchtelingen. Vluchtelingenwerk NL heeft Putten zelfs benoemd als voorbeeld van hoe het moet. Present werkt aan de opvang mee. We selecteren mensen die geschikt zijn als buddy voor een vluchteling: mensenmens zijn, iemand iets gunnen, onbevooroordeeld, en mensen ook weer los kunnen laten en niet preventief problemen wegwerken maar een confrontatie kunnen laten gebeuren; ook een vluchteling kan een confrontatie met het dagelijks leven aan.

Als ze een status hebben gekregen, helpen wij hen verder op de rails in de maatschappij: zoeken van werk, een sportvereniging, een opleiding etc. Dat geeft ook wel scheve ogen: volgens sommigen gaat dit te goed, het haalt ook vaak de krant. Maar zo'n intensieve begeleiding is niet mogelijk vanuit de gemeente.

Present Putten is niet als specifiek christelijk opgericht, het bestuur is breed samengesteld, maar uiteindelijk zijn het voor 95% christenen die zich inzetten. We merkten dat een groot deel van de hulpvragen van binnen de kerken kwam. Volgens het Present-model ga je dan eerst kijken of er al in voorzien wordt. Je doet navraag bij de kerken en de diaconie en die bleken vaak niets te weten van die behoeften. De

houding was een beetje: jullie zijn niet nodig, er is geen nood in NL, al helemaal niet in Putten. En er zijn toch andere instanties die erin voorzien, familie, diaconie, maatschappelijk werk, de voedselbank in Harderwijk.

Duurzaamheid om 'misbaar' te worden

Present wil geen structureel geld ontvangen, we willen vrij zijn ons eigen beleid te blijven bepalen. Incidenteel zijn er wel faciliteiten: vrijstelling van puin storten bij het verbouwen van een huis, bijvoorbeeld. Het is niet zo dat we nooit geld zullen aannemen van de gemeente, maar dat willen we niet doen op basis van verplichtingen die daaraan vast zouden zitten, dat de gemeente stuurt wat wij gaan doen.

We draaien op privaat filantropisch geld (o.m. het VSB-fonds, Oranjefonds, lokale ondernemers, Rotary) voor het salaris van onze coördinator, wat kantoorkosten en de onkosten van vrijwilligers. Ons doel is wel op termijn te verduurzamen: onmisbaar worden voor de lokale samenleving en gedragen worden door de lokale samenleving. Dan zou het Oranjefonds bijvoorbeeld zich kunnen terugtrekken en wordt hun bijdrage overgenomen door lokale ondernemers, particulieren, kerken, de Rotary, misschien ook gemeente, zodat we zelfredzaam worden. En dan op een bepaalde manier weer misbaar worden, dat mensen de goede dingen uit zichzelf gaan doen. Nu hebben we nog de motor van Present nodig, dat zou straks niet nodig meer moeten zijn ...

7 De potenties tot wederzijdse groei in het sociale domein (zorg en onderwijs)

Ubi caritas, Deus ibi est

7.1 Inleiding/kernboodschap

Het probleem dat in dit hoofdstuk centraal staat is het rendementsdenken waarmee zorg en onderwijs vanuit de overheid worden gestuurd: de over-rationalisering en systemisering die tot demoralisatie leiden en die de kwaliteit van de relationele betrokkenheid van professionals op elkaar juist dreigen uit te hollen. In het huidige zorgsysteem wordt de patiënt als een kostenpost en een te behandelen functiestoornis gezien. In het onderwijssysteem worden leerlingen gezien als onderdeel van een input/output systeem dat zo soepel en hoog mogelijk renderen moet. Het vermogen tot het ontwikkelen van interesse en tot het verlenen van zorg is een relationeel gebeuren tussen leraar en leerling, zorgverlener en zorgontvanger, dat zich niet goed door externe regels en prikkels sturen laat. In het relationele alternatief staan systemen in dienst van de te ontwikkelen intrinsieke motivatie en van moraliteit. En die personele inzet levert als bijproduct nog geld op ook, omdat het de verspilling van moreel kapitaal tegengaat.

In paragraaf 7.2 illustreren we het rendement-denken als probleem en laten we zien hoe het zichzelf in de staart bijt. Paragraaf 7.3 gaat in op de achtergronden. Paragraaf 7.4 presenteert relationele alternatieven die zich ontwikkelen als reactie op eenzijdig sturings- en rendementsdenken.

7.2 Rendement-denken als probleem én hoe het zichzelf in de staart bijt

Waar we na de val van de Muur dachten dat de geschiedenis voorbij en Nederland 'af' was, blijkt dat allerm minst het geval. Het einde van de geschiedenis zoals Fukuyama dat schetst is allerm minst een droombeeld, maar eerder een somber en futloos visioen zonder inspirerend perspectief.¹ Zo beschouwd is het rendementsdenken dat in zorg en onderwijs hoogtij viert, misschien wel te zien als een achterhaald streven, als een misleidende poging om uit 'de geschiedenis' te stappen. Studenten en professionals laten zien dat ze hier niet in trappen, dat ze gedreven zijn door beschaafde idealen, dat ze ingeschakeld wil-

1 Francis Fukuyama, *The End of history and the last man*, New York: Free Press 1992, pp.328-339.

len worden in een beweging die groter is dan zichzelf, dat zij niet uit de geschiedenis willen stappen maar juist er door gevoed willen worden (zie hoofdstuk 4) en dat er geen prestatie geleverd kan worden zonder relatie.² De bezetting van het Maagdenhuis van de UvA past in een bredere beweging die de financiering van maatschappelijke organisaties hekelt.

Deze beweging is ook gaande in de zorg, waar protocolisering en systemisering vaak ongewenste en averechtse gevolgen hebben. Zo leidt de veelbesproken economisering in de zorg wel tot besparingen op medicijngebruik en in de op genezing gerichte cure maar tot verspilling in de op zorg gerichte care, omdat het de zorgrelatie aantast en al eveneens leidt tot een toename in bureaucratie en managementkosten.

Toch is het te gemakkelijk om hierop alleen de politiek verantwoordelijken aan te spreken. We hebben het allemaal zo gewild, we zijn verslaafd geraakt aan transparantie, aan meetbaarheid, aan duidelijkheid scheppende systemen, aan afrekenen. Soms ook zijn het de professionals zelf die zekerheid willen en geen affaires aan hun broek. Er dreigt een cultuur van wantrouwen te ontstaan die ons in een *audit society* doet belanden.³ Het vervelende is dat dit streven ons tussen wal en schip doet vallen. Alle protocolisering en systemisering die ook in andere beroepsgroepen oprukken zorgen ervoor dat we in een veiligheidsutopie leven die veel geld kost maar juist gevoelens van onveiligheid oproept. De intrinsieke motivatie van professionals om goed werk te leveren wordt verdrongen en niet meer als zodanig herkend.

We moeten overigens niet in de valkuil trappen dat professionals engelen zijn en alleen intrinsiek gemotiveerd. Ook professionele trots kan ontaarden in machtsmisbruik, ook vaklui hebben tegenspraak nodig en kunnen alleen gedijen bij samenwerking in open netwerken, met heldere onderlinge afspraken over de werkwijze en bij een evenwichtig stelsel van beloningen die erkenning uitdrukt en brood op de plank brengt. In precies deze zin is ook het werk in het sociale domein van zorg en onderwijs *Just Work*, gericht op het met liefde realiseren van werk gericht op het goede, maar ook 'gewoon' werk voor de dagelijkse kost.⁴ De International Labour Organization (ILO) spreekt in dit verband wel over het belang van *decent work*: "the availability of employment in conditions of freedom, security and human dignity."⁵

7.3 Achtergronden van het probleem: de professie die klem zit tussen markt en bureaucratie

Professies worden niet meer als een roeping verstaan, maar als een taak waaraan, veelal

2 Zie Dick Both & Alex de Bruijn (red) *Onderwijs vraagt leiderschap*. Schiedam: Scriptum, derde herziene druk, 2015.

3 Michael Power, *The Audit Society: Rituals of Verification*, Oxford: Oxford University Press, 1999.

4 Muirhead, Russell, *Just Work*, Cambridge: Harvard University Press, 2004.

5 http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/publication/wcms_082654.pdf

ook nog eens door derden, geld te verdienen valt.⁶ Maar de drive van professionals is niet te vatten zonder een bepaalde mate van vrijwillige binding en opofferingsgezindheid te vooronderstellen.⁷ Vakmanschap in de sociale sfeer is een vorm van burgerschap die zijn basis vindt in liefde en betrokkenheid voor publieke zaken.⁸ Het belangrijkste kenmerk daarvan is: mensen zijn niet extrinsiek gemotiveerd door financiële prikkels, macht of status, maar intrinsiek door het verlangen om bij te dragen aan andermans welzijn en de publieke zaak. Vanuit dit perspectief kunnen verschillende vormen van functie-uitkleding die vanuit een bepaald bedrijfs perspectief rationeel zijn, als demotiverende en betekenisverlies genererende factoren voor professionals verschijnen omdat ze zich als personen niet meer in hun werk herkennen en zich niet door anderen erkend weten. Het gaat dan om zaken als 'bezieling' en 'de liefde voor de zaak'. Bezieling vooronderstelt persoonlijke betrokkenheid en het vermogen om verbindingen met anderen te leggen. Er ontstaat een sfeer van depressieve benauwdheid wanneer dit vermogen niet meer aangesproken wordt. Wanneer we alleen onze functionele betrokkenheid kunnen laten zien, voelen we ons als persoon en als burger tekortgedaan.

Mensen die hun werk goed doen, ontwikkelen gaandeweg een bepaald gevoel voor complexiteit en juiste verhoudingen, precies die eigenschappen die ook voor een politieke oordeelsvorming essentieel zijn. Ook binnen organisaties is een louter functionele betrokkenheid onvoldoende om te begrijpen wat betrokkenheid bij werk voor professionals en managers betekent. De notie van de burger, met overeenkomstig persoonlijke en politieke oordeelsvermogen, maakt het mogelijk mensen niet louter als middel of functie in te schakelen in organisaties. Burgerschap benadrukt het gegeven dat men als gemeenschap noodzakelijkerwijs op elkaar is aangewezen om in vrijheid te kunnen leven en om politiek te kunnen bedrijven. De professional kan aangesproken worden als iemand die

6 In 2001 schreef de socioloog Eliot Freidson *Professionalism, the Third Logic* dat al snel een ware klassieker genoemd mocht worden. Freidson onderscheidt in dit werk drie verschillende vormen ideaaltypen, in de betekenis die Max Weber er aan geeft: bewuste vertekeningen, stileringen van de werkelijkheid, met de bedoeling om de typerende kenmerken ervan goed te laten uitkomen. Naast de al vaker beschreven ideaaltypen van de vrije markt (met Adam Smith als aartsvader) en bureaucratie (met Weber als ontwerper) doet Freidson nu een poging een derde ideaaltype te onderscheiden: dat van *professionalism*. Volgens hem is dat hoog nodig omdat de expansieve logica's van vrije markt (door hem ook vaak *consumentarism* genoemd) en *managerialism* de logica van *professionalism* systematisch uithollen en klemzetten. Alleen het opnieuw onder woorden brengen van dat ooit zo vanzelfsprekende bestaansrecht van die derde logica kan nu nog voorkomen dat ze haar bestaansrecht verliest, ondergronds gaat en geheel wegzinkt in de vergetelheid.

7 Zie ook het document van Uniapac (UNion Internationale des Associations PATronales Catholiques) 'The vocation of a businessleader', aansluitend bij verwante noties als 'gave', 'gift' en 'roeping.' <http://www.pcgp.it/dati/2012-05/04-999999/Vocation%20ENG2.pdf>

8 Zie Gabriel van den Brink, Thijs Jansen, Jos Kole, Beroepstrots als programma. in: *Beroepstrots: een ongekende kracht*, Amsterdam: Boom, pp.373-409.

zijn werk doet vanuit zijn verantwoordelijkheidsgevoel als burger, als medevormgever van de publieke zaak, die maatschappelijke diensten verricht juist ten dienste van burgers en niet ten dienste van staat en markt.

7.4 Ruimte voor de professionele, burgerlijke logica van de onbaatzuchtigheid als basis voor doelmatig onderwijs en doelmatige zorg

In de relationele alternatieven die zich aandienen gaat het er om een vrije ruimte te openen die niet volledig gevuld is door het denken in termen van rendement, maar waarin doelmiddelrationaliteit en de nadruk op kosten in balans worden gehouden door oriëntatie op andere waarden zoals humaniteit, aandacht, inhoudelijke kwaliteit en expertise van de professional die gebouwd is op basis van praktijkervaring. *Scholing* verwijst naar deze symbolische ruimte, voorbij ordening, verkaveling en indeling van de beschikbare ruimte. Ook de betekenis van burgerschap is op deze vrije ruimte aangewezen

Wanneer we op zoek gaan naar vertrouwen lijkt het dan ook logisch om de conceptuele verbindingen vooral te laten lopen via de notie van 'burgerschap' die aan de basis van het samenlevingsideaal van de *civil society* heeft gestaan. De burger is bij uitstek in staat bruggen te slaan omdat hij in zichzelf verschillende zielen verenigt. Hij kan zowel manager en professional, functionaris en persoon, economisch en moreel gedreven zijn en is het vaak allemaal.

Zorg is geen functie, maar een relationele houding

Het gaat er allereerst om in te zien dat zorg geen uit te besteden functie is. Wij zijn als gemankeerd schepsel zorgbehoevend en we zijn eveneens zorgdragers. Het is onze, in principe oneindige, verantwoordelijkheid om zorg te dragen voor anderen en deze verantwoordelijkheid is er alleen maar groter op geworden.

Het gaat er ten tweede om dat zorg en onderwijs tweezijdige relaties zijn. Zorg en onderwijs kunnen niet eenzijdig de patiënt en de leerling worden opgelegd. De economische taal en de bureaucratische taal van gelijkheid doen onvoldoende recht aan de eigen aard van het zorgdomein.

De successen van Buurtzorg, naar het model van de vroegere wijkverpleging, zijn hiervoor illustratief. De kenmerken van Buurtzorg zijn: buurtgebonden, één patiënt voor één persoon, geen vergaande opsplitsing van taken en verantwoordelijkheden, en dus ook geen bijbehorende managementlagen met de nodige coördinatiekosten zoals in de grote thuiszorgorganisaties. De mensen die zorg verlenen worden aangesproken op hun vermogen tot het beoordelen van complexe situaties en het zelf maken van persoonlijke afwegingen; ze zijn baas over de inrichting en vormgeving van hun eigen werk.

Onderwijs: de ontwikkeling van interesse, liefde voor het vak

De interesse voor het vak wordt door vormen van onderwijs waarin alleen cognitieve ken-

nis belangrijk wordt geacht, eerder ontmoedigd dan gestimuleerd. Dat terwijl vakmanschap alleen te beschouwen is als een vorm van materiële toewijding, van liefde voor de dingen. Een van de redenen dat we met de zogenoemde kenniseconomie niet slimmer zijn geworden, maar juist heel veel verborgen kennis en talent onbenut laten, ligt in de decennialange minachting voor ‘handarbeid’ en de traditionele ambachten.⁹

De filosoof Henk Oosterling heeft in een deel van Rotterdam dat kampt met veel schooluitval, voor jonge kinderen een nieuw onderwijsconcept ontwikkeld waarin de nadruk ligt op de ontwikkeling van fysieke en communicatieve vaardigheden. Ze sporten, leren koken en kweken gewassen. Ze leren handigheid te ontwikkelen, waardoor ze gevoel voor de juiste verhoudingen krijgen, letterlijk grip op de wereld om hen heen krijgen en in verbinding staan met hun omgeving. Ze leren de grenzen van hun lichaam kennen en dat van een ander te respecteren. Ze ontwikkelen interesses en ambities. Alleen zo leren ze uiteindelijk boven zichzelf uit te stijgen en vormen van meesterschap te ontwikkelen.¹⁰

Hoe kan de omkering, de gewenste relationele kanteling gestalte krijgen? Feitelijk houdt het alternatief voor zorg en onderwijs in: kleinschalige, platte organisaties waar professionals met beroepseer werken die zelf hoge kwaliteit nastreven in het belang van hun patiënten, studenten en leerlingen. Dit alternatief is ook wel aan te duiden als *flip the system*.¹¹ Docenten, artsen en verpleegkundigen zijn de afgelopen decennia gedegradeerd tot uitvoerders van beleid en management. Dat moet veranderen: ze moeten weer eigenaar worden van de kwaliteit van hun werk.

We zouden het personalisme weer serieus moeten nemen. “Het centrale uitgangspunt van het personalisme zoals het binnen het katholiek sociaal denken is gearticuleerd is het bestaan van vrije en scheppende personen. (...) Niets staat daarmee op zo’n gespannen voet als het streven, vandaag de dag zo breed gedragen, naar een systeem van denken en handelen, dat als een automaat oplossingen en instructies uitspuugt, het zoekproces verlamt, en de mens beschermt tegen onrust, beproeving en risico.”¹²

Wanneer we het streven om grip op alles te hebben loslaten, kunnen we in goede samenwerking, in toegewijde aandacht aan de publieke zaak en aan elkaar in vorm komen.

9 Zie in: WRR (2013) *Naar een lerende economie. Investeren in het verdienvermogen van Nederland*, Amsterdam University Press.

10 Zie voor een mooie toelichting: Henk Oosterling: ‘Geen doemdenken, maar doendenken’ <http://www.uitzendinggemist.nl/afleveringen/1359732>; Rotterdam vakmanschap/Skillcity 2007-2010; Heijningen: Japsam books; Arjo Klamer e.a.(2013), *Herwaardering ambachtscultuur hoofdzakelijk*, Erasmus Universiteit Rotterdam; SER (2013), *Handmade in Holland: vakmanschap en ondernemerschap in de ambachtseconomie*, Den Haag.

11 Jelmer Evers en René Kneyber *Het alternatief. Weg met de afrekencultuur in het onderwijs*, Amsterdam: Boom, 2015.

12 Emmanuel Mounier, *Le Personalisme*, 1949, p.8.

Eelke Dekens, Inspiratienetwerk TijdVoorActie

Verlangen, samenleving, mensen die naar elkaar omzien

“Jongeren met het verlangen naar een samenleving waarin mensen naar elkaar omzien.”

“Inspiratienetwerk TijdVoorActie bestaat uit een generatie jongeren die zelf de verandering is. Je leeft vandaag, niet gisteren of morgen. Vandaag ben je van betekenis voor de mensen om je heen.

Je kunt overal iemand helpen, begin eens dichtbij. In je eigen straat, buurt, dorp of stad stimuleer je het samenleven. In je vrije tijd, op school of tijdens je werk. Alleen of met andere jongeren. Een tuintje opknappen, oppassen bij een gebroken gezin, huiswerkbegeleiding of een gezamenlijke maaltijd.

Omzien naar anderen gaat verder dan een eenmalige actie of project. Het wordt een levensstijl.”

(www.tijdvooractie.nl/over-ons)

Eelke Dekens

Levensstijl

Toen ik 18, 19 was, ruim tien jaar geleden nu, realiseerde ik me dat ik vooral omging met vrienden en familie, maar weinig met mensen buiten die kring. Op de jeugdvereniging van onze kerk lazen we de verhalen van Jezus en zagen dat Hij juist de mensen ontmoet die er buiten vallen. We hebben toen tegen elkaar gezegd: laten wij die mensen gaan opzoeken. We zijn naar het Leger des Heils gestapt om te vragen wat we konden doen – kerstpakketten maken, koffie schenken op de inloop. Binnen heel korte tijd hadden we via-via zo'n 50 jongeren verzameld die meededen. Nog steeds, niet alleen in Ede, maar ook in Utrecht, zijn er zulke groepen die bij het Leger des Heils meehelpten.

Dan, in 2001, na de 'Twin Towers' was er in Ede veel gedoe met Marokkaanse jongens – we kwamen daarmee zelfs op CNN. Je vraagt je dan af hoe je met Marokkaanse jongens contact kan krijgen. Dat lukte bijvoorbeeld door in de wijk waar je woont met hen mee te doen met voetballen. Je doet dat vanuit je gevoel, je hart. Ik ben zo met een paar medestudenten aan de gang gegaan in de buurt waar we toen woonden: burens uitnodigen, een barbecue in de straat organiseren, in tuintjes werken.

We hadden de droom dat het mooi zou zijn als jongeren van alle achtergronden in de stad iets voor die stad zouden gaan doen. Zo ontstonden de 'TijdVoorActie-teams' in

kerken. In 2009 hebben we de lokale conferentie 'Dien je Stad' gehouden in Ede met 80 jongeren van allerlei achtergrond. Waar het om gaat is: zijn we bereid om de stad te dienen als levensstijl, en niet alleen als een eenmalig project of incidentele actie. Na een lange aanloop en door het gewoon te doen, was het 'Netwerk Dien je Stad' een feit.

Het motto van 'Netwerk Dien je Stad' is: "vrij om te geven." Wat je ontvangen hebt, kun je vrij doorgeven; of dat volgens jÓu van God gekregen is, of van je ouders, of van vrienden dat maakt niet uit. En tegelijk is dat ook moeilijk: echt vrij geven zonder iets terug te verwachten. Wij doen dit vanuit een christelijke visie, maar iedereen is welkom om mee te doen, en zo werkt het ook de praktijk. Onze visie veroorzaakt geen scheiding, maar brengt mensen met elkaar in verbinding en geeft ruimte om elkaar te leren kennen en achtergronden te delen.

Het gaat om een levensstijl: als ik thuiskom hebben we contact met andere mensen in de flat, we eten met elkaar, bijvoorbeeld. Deze levensstijl en de openheid om daarin te groeien zien we binnen het coördinatieteam als startpunt. Als je dit werk doet en mensen wilt inspireren en begeleiden om samen te leven dan kan het niet zo zijn dat je om zes uur de deur achter je dicht trekt. Wat je doorgeeft en waar je toe uitdaagt moet ook een verbinding hebben

met je persoonlijk leven. Als je je verdiept in elkaar, elkaar echt wilt ontmoeten, kost je dat in positieve zin je leven. Natuurlijk, soms moet die deur wel even dicht. Maar, wees kwetsbaar. Bij professionele organisaties kan je 's avonds niet aankloppen bij je begeleider als je nergens kunt slapen voor die ene nacht. Bij ons zijn we kwetsbaarder, we kunnen iemand eerder toelaten in die comfort-zone.

Leren en ontmoeten

Iedereen kan bij ons aankloppen, zowel met een hulpvraag als hulpaanbod. Als je vanmiddag vraagt of je iets kunt doen diezelfde avond, dan zorgen wij ervoor dat dat je vanavond nog aan de slag kunt. Vrijwilligers krijg je door zichtbaar iets te doen. Actie is communicatie. Mond op mond verspreidt het zich en sociale media ondersteunen dat proces. Je kan veel digitaal doen met sociale media, uiteindelijk heb je kloppende harten nodig die verbindingen maken.

Scholen zouden moeten investeren in mens-zijn: wie leert jongeren nog te participeren, zeker nu de maatschappelijke stage is afgeschaft? Jong leren heeft zijn uitwerking. Als je pas na je dertigste ermee begint, is het moeilijk om te schakelen. Die ervaring moet je opdoen en die leercirkel gaan we aan met studenten en stagiaires. Studenten MER en HRM brengen een dag met een gehandicapte door. Die studenten zijn vaak helemaal in beslag genomen door hun eigen zorgen. En dan zijn ze op weg met iemand die zegt: "Moet je die vo-

gel eens horen." Dan realiseren ze dat ze op de fiets niet meer zitten te genieten. Of ze doen huiswerkondersteuning, één op één bij mensen thuis: 'witte' scholieren helpen de kinderen van allerlei immigranten en na een jaar zijn ze ambassadeurs die niet meer in 'wij-zij' denken. Die ervaringen en die vaardigheden doorgeven, daar draait het om. De stagiaires sociale studies van de CHE worden door de vorige lichter begeleid. Zo maken die stagiaires die 'levensstijl' zich eigen en is de cirkel rond.

Je kan leven in een digitale wereld, maar het komt neer op elkaar in het gezicht kunnen kijken, fysiek. Als mensen geen fysiek contact meer hebben, dan ontbreekt er iets. Hoe kunnen we uiteindelijk de oude fundamenten van samen eten, samen ontmoeten en zorg voor elkaar weer herontdekken. Daarvoor staan we als Inspiratienetwerk TijdVoorActie.

8 Ecologie als vraag naar liefde voor de omgeving

8.1 Inleiding

“We zijn vergeten dat we zelf uit aarde genomen zijn”, stelt Paus Franciscus in zijn jongste rondzendbrief.¹ Ook zijn voorganger hekelde de ongebreidelde exploitatie van de hulpbronnen die intrinsiek samenhangt met een ongetemd economisch systeem, waarin winst en speculatiedrift het enige streven wordt zonder oog voor het algemeen welzijn. Wanneer we deze samenhang dus uit het oog verliezen lopen we juist het risico de rijkdom te vernietigen en de armoede te scheppen en in het voorbijgaan de onderlinge verschillen in ontwikkelingsperspectief te verscherpen.² Een productiegerichte en utilistische kijk op het bestaan zet de ervaring van het ‘leven als gave’ onder druk. Om de ongewenste effecten van globalisering tegen te gaan is internationale samenwerking nodig. Zoals ook Paus Franciscus consequent benadrukt, komen in het ecologische vraagstuk de kwestie van beschaving en de bedreigingen en disruptieve effecten ervan op wereldschaal op de meest prangende wijze samen omdat we in een wereld leven waarin ‘alles en allen’ *intiem* met elkaar samenhangen.

De ecologische problemen worden te veel als een instrumenteel op te lossen issue gezien waarmee we zonder meer aan de slag kunnen gaan. Het onderliggende probleem, zo maken de encyclieken en veel hedendaagse protesten tegen de grove aantastingen van het milieu en de macht van de fossiele lobby duidelijk, is eerder een gebrek aan besef van wat de verbondenheid met de schepping betekent. Het is een gebrek aan liefde en toewijding aan de schepping die in een te massieve of te individualistische voorstellingen van de ecologische kwestie zijn grond vindt, waardoor we ons onmachtig voelen aan onze betrokkenheid uiting te geven. Het is zaak onze liefde voor, en verbindingen met, de omgeving weer zichtbaar te maken, te cultiveren en handen en voeten te geven. In paragraaf 8.2 maken we het probleem inzichtelijk. In de daarop volgende paragraaf presenteren we de fundamentele achtergronden. In paragraaf 8.4 sluiten we af met relationele perspectieven die uit de onderlinge verbondenheid hun inspiratie en ruimte putten.

1 Encyclical Letter *Laudate Si* 2015, Paragraaf 2.

2 Encycliek *Caritas in Veritate*, 2009, hoofdstuk 2. In hoofdstuk 3 en hoofdstuk 6 stelt Paus Benedictus o.a. dat een productiegerichte en utilistische kijk op het bestaan de ervaring van het leven als gave onder druk kan zetten, een ervaring die wij in hoofdstuk 5 over biotechnologie beschreven.

8.2 Het prangende punt. Ecologische betrokkenheid uithollen of stimuleren?

Uitholling van relationele betrokkenheid door invliegers van buiten

“Yvo de Boer speelde als secretaris-generaal van het VN-klimaatbureau een centrale rol in het organiseren van de (overwegend als mislukt beschouwde) klimaatconferentie in Kopenhagen van 2009. Met een groep van deskundigen en topambtenaren uit diverse landen was hij maandenlang bezig met onderzoek en overleg ter voorbereiding van de agendapunten voor de conferentie. Achteraf constateerde hij dat er binnen die groep een grote mate van overeenstemming was ontstaan over de aanpak van het probleem alsmede de bereidheid om tot een vergelijk te komen. De deskundigen en topambtenaren uit diverse landen werkten samen aan de agenda voor de top. Gaandeweg werd dit groepsproces verrijkt met emergente fenomenen als empathie, generositeit, loyaliteit en vertrouwen; fenomenen die allengs de plaats innamen van egoïsme, eigenbelang en wantrouwen. Gaandeweg ook ontstonden zo een gedeelde framing van de klimaatsituatie, een gedeelde benadering en aanpak. ‘Klimaat’ werd van probleem en conflictstof tot motief en substantie voor een samenwerkingsproces waarin de betrokkenen méér mens werden; en in dit proces werd klimaat zelf van probleem tot een relational good.

Dat ging echter allemaal verloren toen de regeringsleiders in Kopenhagen aankwamen en aan het onderhandelen sloegen.

Zou dit proces gecontinueerd zijn, dan lag een vergelijk binnen handbereik. Maar wat minstens even belangrijk zou zijn geweest: met het werk van deze groep van mensen, gewapend met deze relationele emergente eigenschappen, zou zijn aangetoond dat er een uitweg is ook voor al die andere grote wereldproblemen. In plaats daarvan werd door de ingevlogen regeringsleiders teruggevallen op een primitieve, pre-humane onderhandelingslogica en werden egoïsme, eigenbelang en wantrouwen bevestigd en vergroot. De oplossing van het klimaatprobleem – en van al die andere mondiale problemen – kwam weer verder weg te liggen.”³

Ontkoppeling als probleem en relationele alternatieven als bevrijdend perspectief

“We zien de schakels in de economische keten veel te veel los van elkaar. Het grotere verband tussen mens en natuur is teloorgegaan, waardoor ook intermenselijke verhoudingen onder druk komen te staan. Ontkoppeling dat wil zeggen het opdelen van totale processen in afzonderlijke van elkaar gescheiden stappen die elkaar in werkelijkheid echter wel degelijk beïnvloeden is de boosdoener. We moeten weer gaan zien dat alles met

3 Cor van Beuningen: Christelijk-Sociaal Denken in praktijk brengen, *Socires*, interne notitie.

alles samenhangt, weer oog krijgen voor ‘relationaliteit’.”⁴

Kosmologisch broederschap en ecologische schuld

“De verslechtering van het klimaat draagt bij aan de verwoestijning van hele delen van de aarde, met als direct gevolg ellende, sterfte en migratie van volkeren. Met deze immense ‘ecologische schuld’ wordt geen rekening gehouden wanneer we onze grenzen sluiten voor degenen die naar onze streken komen omdat we hun woningen verbranden. Deze ecologische schuld is afwezig in de wereldpolitiek. Geen enkele trojka veroordeelt een land omdat het een ander land heeft vervuild en verwoestijnd. En dus blijft de ‘ecologische schuld’ groeien door de onverschilligheid van de machthebbers.”⁵

8.3 Instrumentele rationaliteit die onverschilligheid bevordert

In het eerste voorbeeld wordt de relationele betrokkenheid uitgehold door bestuurlijk ingrijpen. Het vertrouwen dat tussen de deelnemers was ontstaan in te bereiken oplossingen werd ondermijnd. Het probleem is dat vanuit een instrumentele logica de bereikte resultaten vanuit een relationele logica werden tenietgedaan. Een instrumentele logica loopt spaak in door netwerken van mens en techniek bemiddelde markten en zorgt ervoor dat de wederkerige werkzaamheid tussen burgers en overheid niet goed naar waarde wordt geschat. Dat doet de aarde ‘lijden’ onder een enorme milieudruk en om ontferming ‘schreeuwen’. Maar de Schepping is een betrouwbare en samenhangende orde, “een orde van liefde”⁶ zo stelt Paus Franciscus, die ons alleen daarom niet onverschillig laat.⁷ We zijn door onze wijze van beheren vergeten dat we zelf aarde zijn, intiem verbonden met de Schepping.

Het is deze elementaire ervaring die verdrongen wordt. We ervaren geen ‘eigenaarschap’ meer, we ervaren het probleem niet meer als ons gemeenschappelijk probleem, maar als een zaak van ‘regeringsleiders’, van de ‘markt’ of van de ‘deskundigen die er verstand van hebben’. Maar juist alle bijdragen en mogelijke responsies vanuit deze relationele netwerken zijn nodig, om gezamenlijk te ontdekken welke werkwijzen succesvol zijn (zie ook hoofdstuk 6). We zijn onderdeel van een samenhangend ‘netwerk’ waarvan we de werking nooit helemaal zullen begrijpen en overzien⁸, maar die wel tot aanzet bekommernis om onze naaste en zorg voor het milieu.⁹

4 Herman Wijffels, *Formeren is vooruitzien duurzame hervorming in 21 stellingen*, Utrecht: Veen, Bosch & Keuning 2012, p.13.

5 [_http://www.focolare.org/nederland/2015/06/28/econoom-luigino-bruni-over-de-encycliek-laudato-si](http://www.focolare.org/nederland/2015/06/28/econoom-luigino-bruni-over-de-encycliek-laudato-si)

6 Paragraaf 77.

7 Paragraaf 3.

8 Paragraaf 138.

9 Paragraaf 91.

Een instrumentele logica die te eenzijdig inzet op de specifieke oplossing van een bepaald probleem zorgt er weliswaar voor dat we de processen gaan rationaliseren, maar kan ook voor opdelen en ontkoppelen zorgen, waardoor het zicht verdwijnt op onderliggende integrale oplossingen voor de hele productieketen. Sommige bedrijven zijn er goed in geslaagd dergelijk duurzaam ketenbeheer in hun bedrijfsvoering te implementeren. Er blijken verschillende manieren te zijn om door aanpassing van de bedrijfsvoering duurzaam ondernemen te kunnen waarmaken.¹⁰

Hierbij kunnen nog wel ‘verstoringen’ optreden. Als de kosten van milieuvervuiling niet in de prijs zitten en het kappen van regenwoud ons bruto nationaal product ten goede kan komen, is er vaak sprake van ‘lokale sub-optimalisatie’ en ontkoppeling waarbij de winst op de ene (private) plek valt en de kosten op de andere (publieke) plek, waardoor er uitbuiting van grondstoffen kan plaatsvinden ten koste van de aarde en de armsten die zich niet tegen de gevolgen van de vervuiling te weer kunnen stellen; reden waarom ook de overheid nodig is en sterke maatschappelijke civiele instituties. Als we de onderlinge samenhang uit het oog verliezen kunnen we niet gezamenlijk inspelen op wat nodig is. Juist in de complexiteit van de samenhang kunnen kleine veranderingen *tipping points* ten goede blijken te zijn.¹¹

Denken in termen van doel-middel relaties is problematisch als alleen de gevolgen tellen en niet of een daad in zichzelf goed is. Vanuit een instrumentele logica kan de economie niet functioneren en begrepen worden, maar wordt ook het milieu niet gered. Zaken zoals empathie, loyaliteit, generositeit en vertrouwen kunnen alleen op het relationele grondvlak gerealiseerd worden als bijproducten van een samenwerking waarin het bereiken van intrinsieke doelen centraal staat, los van de effecten. Het gaat om het spontane cultiveren van het vermogen om goed te doen. De mogelijkheid dat de mens de eigen schepping kan vernietigen, vindt in een ongebreidelde instrumentalisering zijn grond. De oplossing is daarom niet om via slimmere technologische ingrepen de natuur proberen te redden. De oplossing is de natuur niet meer als materie te zien die we zoveel mogelijk ten eigen bate kunnen inzetten.

8.4 Integraal verschil maken van klein naar groot

In de christelijk-sociale traditie is altijd al een zekere huiver geweest voor de gedachte dat de ecologische kwestie louter als een instrumentele zaak is te beschouwen. Eerbied en dankbaarheid voor de Schepping, die ons geschonken is, staan daarbij centraal. Niet een ruillogica (*do ut des*), maar een logica van de gift (*Do quia mihi datum est*: ik geef omdat mij

10 Rob van Tilburg, Rob van Tulder, Mara Franken en Andrea da Rosa, *Duurzaam Ondernemen Waarmaken*, Assen: Van Gorcum, Stichting Management Studies 2012

11 Malcolm Galdwell, *The Tipping Point. How Little Things can make a big difference*. Little Brown, 1991

eerst gegeven is) staat aan de basis van de gedachte dat de mens de Schepping goed dient te beheren. Dankbaarheid, voor datgene wat in overvloed geschonken is, is haar grond.

Vrijwel alle denkers vanuit de groene filosofie benadrukken het belang van nabijheid, het serieus nemen van lokaliteit voor de ontwikkeling van *oikofilie*. We kunnen niet in abstracte zin liefde voor de natuur ontwikkelen – zo stellen personen vanuit verschillende achtergrond en statuus van de progressieve activiste Naomi Klein, tot de conservatieve denker Roger Scruton¹², van de al eerder genoemde kantelaar Jan Rotmans in het heden, tot Franciscus van Assisi¹³ in het verleden en tot Paus Franciscus heel recentelijk op zeer scherpe wijze.¹⁴ Alleen het onderkennen van de intieme realiteit dat we zelf aarde zijn, onlosmakelijk onderdeel van het probleem en de oplossing, kan volgens Franciscus de wereld redden van goddeloze verspilling ten koste van de aarde en van de armen.

Er is veel verspilling doordat we niet meer weten hoe onze acties inhaken op die van anderen en wereldwijde gevolgen hebben. Het is zaak onze relationele betrokkenheid op de wereld meer zichtbaar te maken en tot ons door te laten dringen (en ons niet af te sluiten voor de daarbij horende gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en de pijnlijke keuzes die daarbij aan de orde zijn). Enerzijds door bijvoorbeeld te laten zien hoe banken en investeringsfondsen betrokken zijn bij illegale wapenhandel en bij niet-duurzame beleggingen; anderzijds door te laten zien dat er ook andere, meer positieve ketens van betrokkenheid mogelijk zijn waarin op zo min mogelijk ecologisch belastende wijze geïnvesteerd wordt, ook al levert dat op korte termijn minder rendement op. De ecologische kwestie gaat om het besef dat leven een proces van wederkerig geven en ontvangen is. Ook hier is het probleem dat we vergeten zijn wat het betekent in onderlinge afhankelijkheid te leven. De milieurampen die ons bedreigen zijn een rechtstreeks gevolg hiervan én van de ongetemde machtsstructuren en belangen die te weinig tegenspraak krijgen – ingebouwde en verholde subsidiering van fossiele brandstoffen is hiervan een voorbeeld, maar ook de onwil van consumenten om meer voor duurzame producten te betalen. Hier echter laten lokale acties zien dat er succesvol tegen dergelijke machtsconcentraties is in te gaan door lokale boycotts, door wél duurzame producten te kopen én door energiecoöperaties die opgericht worden om duurzame energie te kunnen benutten.

Maar wat we ook doen om de verschrikkelijke mogelijkheden van een totale milieu catastrofe tegen te gaan, het moet nooit primair gebaseerd zijn op de strijd om te overle-

12 Zie Roger Scruton, *Groene Filosofie, Verstandig nadenken over onze planeet*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam, 2012.

13 Het Zonnelied van Franciscus of lofzang van de Schepselen op de goede schepping, is de concrete basis van oikofilie in het Christendom, Franciscus van Assisi De Geschriften, Haarlem: Gottmer, 2004 p. 214.

14 Zie Encyclical letter *Laudatio Si*, en eerdere referenties aan deze belangrijke Encycliek in onder meer hoofdstuk 1, hoofdstuk 4 en in dit hoofdstuk

ven, maar op de hoop op menselijk geluk.¹⁵ Het menselijk geluk hangt minder af van de materiele welvaart dan wij nog steeds geneigd zijn te denken. Er zijn veel zaken die ieder van ons zelf kan doen om weer verbinding te krijgen met de werkelijkheid en ons beter bewust te zijn van die verbindingen. We moeten weer voeling krijgen met de materiële wereld, de tijd en het klimaat waarin we leven en waarvan we deel uitmaken. Dan blijkt dat er op verschillende niveaus veel meer mogelijk is dan wat wij voor mogelijk houden.

Hiervoor is het allereerst nodig dat we elkaar betere verhalen vertellen over klimaat, duurzaamheid en energie, verhalen waarin de relationele samenhang weer zichtbaar wordt gemaakt. Onze verhalen over klimaatverandering bieden onvoldoende perspectief en onvoldoende hoop. Ze vertellen dat we zelf een natuurkracht zijn en een spoor van vernieling trekken, dat we met teveel zijn en dat onze grondstoffen opraken. Het zijn verhalen zonder bemoedigend handelingsperspectief, waardoor we eerder geneigd zijn weg te kijken en ons niet aangesproken voelen.¹⁶ We hebben hoop nodig, perspectief, een manier van praten die de mythe van machteloosheid afbreekt. Verhalen die de technologische en economische, politieke en culturele perspectieven met elkaar verbinden. Verhalen die niet alleen informeren maar ook inspireren en houvast geven en tot de nodige actie aanzetten. Hoe komt het bijvoorbeeld dat we klimaatverandering zo gretig framen als het einde van de wereld? Welke ideeën kunnen ons helpen er meer grip op te krijgen? We moeten kortom beter over dit probleem leren denken in relationeel perspectief als we het willen oplossen.

Iemand die dat probeert te doen is de activiste Naomi Klein. Klimaatveranderingen vragen volgens haar om een wereldwijde volksbeweging van betrokken burgers.¹⁷ Het vraagt om actie van onderop waarbij de vuile aandelen van de hand worden gedaan, lokaal de fossiele energie projecten worden geblokkeerd en een alternatief ideologisch denkraam wordt ontwikkeld. We zijn volgens haar het product van een ideologie die ons te vaak heeft geleerd dat we weinig meer zijn dan individualistische bevrediging-zoekende egoïstische eenlingen. Volgens Klein moeten we proberen de klimaatuitdaging te zien als een onderdeel van een veel bredere ideologische strijd, van een proces waarin het collectief, gemeenschappelijke verantwoordelijkheid, beschaving en burgerschap opnieuw worden opgebouwd en uitgevonden na zovele jaren van verwerping en verwaarlozing. Het verfrissende van Klein is dat ze oplossingen niet zoekt in de individuele sfeer. Zij zegt niet alleen dat minder consumeren en verantwoord winkelen niet genoeg is en dat we het structureel moeten aanpakken, maar ook dat wij er niet alleen voor staan. Het einde van de wereld zoals wij het kennen, is niet iets dat iedereen in zijn eentje hoeft mee te maken. Vele ini-

15 Rowan Williams, *Geloof in de publieke ruimte*, Vught: Skandalon, 2013 p. 262.

16 'Jelmer Mommers, 'Laten we elkaar betere verhalen vertellen over klimaat, duurzaamheid en energie' in *De Correspondent*, 8 mei 2015.

17 Naomi Klein *No Time. Verander nu, voor het klimaat alles verandert*, Breda: De Geus, 2014.

tatieven binnen de christelijk-sociale beweging haken aan op het vermogen samen een verschil te maken, nieuwe verbindingen te leggen die duurzame alternatieven aan het licht brengen, zoals bijvoorbeeld het wereldwijde Earth Charter initiatief voor duurzame ontwikkeling.¹⁸

Het gebrek aan verbinding in ons wereldbeeld en in onszelf is aangegeven als de wortel van het probleem. Zo er al een rationeel besef is, is men onvoldoende in staat om in zichzelf de verbinding van het hoofd naar het hart te maken, of om op basis van compassie verbinding te leggen met de naasten, dichtbij of veraf, in tijd en ruimte. Het ontbreken van deze verbinding verhindert dat we in actie komen.¹⁹ Er is geen evenwicht tussen materiële en geestelijke waarden en evenmin tussen collectieve en individuele waarden. Al deze waarden zijn relevant en samen bepalen ze de menselijke waardigheid en de beschaving. Herstel van het evenwicht, het zien van nieuwe verbindingen die in een bekering van ons denken zijn wortels vindt,²⁰ kan weer van alles en nog wat mogelijk maken.. In dit licht is de uitdaging hoe we aanwezige liefde voor de natuur present kunnen stellen en kunnen bevorderen zonder de betrokkenheid te instrumentaliseren en daarmee burgers (opnieuw) te onteigenen. Een eerste belangrijke voorvraag is daarbij natuurlijk hoe liefdevol en duurzaam wij zelf werken.

Van kleine kringen van betrokkenheid kunnen steeds grotere kringen van betrokkenheid worden gevormd. Inspelen op de liefde voor de natuur kan volgens Paus Franciscus worden vergeleken met het blijven zaaien van mosterdzaad in aarde, ook al lijken de mogelijke effecten daarvan onmogelijk klein.²¹

Van een dergelijke liefde en van vormen van zorgzaam vakmanschap kan een besmettelijke werking uitgaan die de wereld kan beschutten als een boom waaronder ruimte is voor iedereen om in waardigheid, vrede en vreugde te mogen leven.

Alles wat over dit thema en onze visie op mens en wereld gezegd kan worden, tot zelfs voorbij de grens van het spreken, ligt besloten in het meesterlijke gedicht van Willem Wilmink:

18 <http://www.earthcharterinaction.org/content/>

19 Sjeff Staps: Over de crisis niets dan goeds. Klimaat en biodiversiteit: inspirerende gesprekken over urgentie en hoop, Zeist: Christofoor, 2013, pp.255-256. Dit boek met bijdragen van 25 betrokkenen uit de wereld ngo's, politiek, wetenschap, bedrijfsleven, overheid en kunst biedt ook een beschrijving van mogelijke handelingsinitiatieven op verschillende niveaus.

20 Het gaat dus niet om 'liberalisering' van het denken van alle banden die ons met God en mens, met hemel en aarde verbinden lossnijdt, maar om 'bekering' van het denken dat zichzelf als atomaire, losstaande individuen voorstelt, die tegenover elkaar staan in als vijand of rivaal, in oorlog en strijd. Dit is de constante lijn in het geschiedenis van het christelijk-sociale denken. Zie uitgebreid Kuyper hierover op het eerste christelijk sociale congres, dat veelbetekenend gewoon sociaal congres heette en in: Rerum Novarum, maar ook in de recente Pauselijke encyclieken.

21 Laudate Si, paragraaf 97-98, p.72.

God woont in de Fokke Simonszstraat

*Ik hoorde van een zeereerwaarde
en hoogbejaarde dominee:
de Here wou met onze aarde
niet één dag langer meer in zee.*

*Al zouden wij Hem overstelpen
met eredienst en dankgebed,
het zou geen ene moer meer helpen:
er werd een punt achter gezet.*

*Maar zie: daar was diezelfde morgen
zo'n rotjoch in de grote stad
een doodziek duiffie aan 't verzorgen
dat-ie op straat gevonden had.*

*'Kristus, wat mot je dan ? Wat wil je?
Ja, kijk me maar es effe an.
Godsallejeisis, beest, wat tril je,
Leg nou toch effe rustig man.'*

*Toen heeft de Heer Zijn toorn bedwongen,
want Hij kreeg schik in het geval.
Hij spaarde dus de kleine jongen,
de zieke duif en het heelal.*

Joris Lohman: Youth Food Movement

Vote with your fork, eat with your heart!

De Youth Food Movement (YFM) is een jongerenbeweging die zich inzet voor een eerlijker en gezonder voedselsysteem. Het is een netwerk van studenten van allerlei studierichtingen, jonge consumenten en jonge professionals, zoals boeren, tuinders, koks, vissers en producenten die met elkaar veranderingen teweeg brengen.

Door middel van evenementen zoals eat-ins, debatten, het Food Film Festival en de YFM-Academie probeert de YFM jongeren bewuster te maken van de voedselkeuzes die ze maken. Voedsel lijkt namelijk heel normaal, maar is het niet. Sterker nog, het is een van de meest complexe onderwerpen die je kunt aansnijden, met raakvlakken met veel verschillende wetenschappen en kanten van de samenleving.

Joris Lohman is bestuurslid van het internationale bestuur van Slow Food International, als vertegenwoordiger van Slow Food Youth Network. Motto van Slow Food is: "Good, Clean and Fair"

De Youth Food Movement (YFM) (internationaal: Slow Food Youth Network, SFYN) is een jongerenbeweging die zich inzet voor een eerlijker en gezonder voedselsysteem.

(<http://youthfoodmovement.nl>)

Joris Lohman, mede-oprichter

Tijdens mijn studie werkte ik bij IDFA en daar ontmoette ik Samuel Levie die de Youth Food Movement aan het opzetten was. Bij IDFA werden toen een paar klasieke documentaires getoond over het voedselsysteem: *We Feed the World*, *Our Daily Bread*, *Food Inc.* *Food Inc.* is een wat Amerikaanse film die de negatieve bijeffecten van het voedselsysteem wat zwaar aanzet. 'Big food', 'big agro' en de daarmee verbonden milieuvervuiling, dierenwelzijn, de oneerlijke verdeling, het wordt allemaal aan de kaak gesteld. Daarvan schok ik en ik begon de koppeling tussen maatschappelijke betrokkenheid en voedsel te leggen. Voedsel is een mooi communicatiemiddel als je iets wilt doen aan klimaatverandering, bewust leven en persoonlijke gezondheid. Spaarlampen gebruiken is ook nodig, maar moeilijker om het grote publiek te vertellen. Met events rond voedsel, met leuke chefs, sloeg YFM aan bij een jongere generatie. Het is 'eten met een boodschap': een diner met goede chefs en een dj, én een goede spreker.

Chiazaad

Waarom die relatie tussen eten, gezond leven en de natuur belangrijk is? Kijk om je heen, op micro niveau, en vraag je af waarom we dit allemaal doen: de natuur die verdwijnt, het ontbreken van een verbinding met waar je eten vandaan komt: eten komt uit de supermarkt ... ? De Nederlandse eetcultuur is heel oppervlakkig

geworden. Als stedeling sta je ver af van de voedselproductie en de natuur. Informatie van de voedselindustrie wordt gewantrouwd. Die afstand verklaart ook de trends van superfoods, het paleo-dieet, etc. Men wil terug naar het land, maar weet niet hoe.

De laatste *Linda* had Linda op de cover met een frietje in de hand en de titel "Rot op met je chiazaad – wie eet er nog normaal?" Ja, we zijn doorgeschoten. Er is een groep mensen die zich in de superfoods heeft verloren. Wel opmerkelijk overigens, want die mensen passen hun hele voedsel patroon aan, terwijl gedragsverandering één van de moeilijkste dingen is om te bewerken.

Keurmerken

Een boerderij is voor de meeste mensen een andere wereld; soja uit het oerwoud is nog veel verder weg van de belevingswereld van mensen. Gezondheid is dus een heel belangrijk motief, het brengt de zaak dichterbij de mensen. Voor Slow Food is gezondheid één van de aspecten, wij willen wat meer holistisch bekijken. Het blijkt namelijk dat onder invloed van ngo's er echt een verandering van koopgedrag plaatsvindt, zonder dat 'gezondheid' en motief is – koffie en cacao zijn goede voorbeelden. Een klein initiatief als het Max Havelaar keurmerk met een harde kern van 3 tot 5% van de markt, zorgt ervoor dat voor de consument de keuze als geheel so-

cialer en beter wordt. De ene na de andere brander heeft een keurmerk op de koffie. Het grootste deel van deze markten is om, je kan bijna geen ongecertificeerde koffie of chocola meer kopen.

Bedrijven zien dat ze anders moeten gaan produceren om ook in de toekomst te kunnen bestaan. Unilever is een bijzonder voorbeeld: onder Paul Polman is een heel ambitieuze doelstelling op het gebied van duurzaamheid neergezet. Maar Unilever maakt veel producten die we niet echt nodig hebben. Om de consumenten te binden, komen er steeds nieuwe producten die niets toevoegen. *Cup-a-soup* is gewoon water met een smaakje; moet je dat als bedrijf willen verkopen? En dan de *Magnums* en *Ben & Jerry's* – best lekker een keer, maar dat businessmodel is niet houdbaar. Als je echt duurzaam wilt zijn, haal je 80 % van je aanbod weg.

De *Youth Food Movement* is geen club die dit of dat voorschrijft. We richten ons op een bepaald eindbeeld van het voedselsysteem in de toekomst en we zoeken daar de mensen bij, ook de mensen die het anders zien. We zijn geen activist, we doen ook geen uitspraken over wel of geen genetisch gemodificeerde gewassen. Bij een heleboel onderwerpen kan ik zo 20 experts bedenken die het ook niet helemaal zeker weten; wie weet bijvoorbeeld zéker dat je met biologische landbouw de wereld níet kunt voeden? Waar we naartoe willen, is echter niet neutraal, we hebben alleen geen duidelijke belang bij één scenario. En

we hebben in ieder geval géén belang bij de status quo.

Grazen of samen eten

De industrie zorgt dat er altijd voedsel beschikbaar is. Ik denk dat je ook wat betreft eten een behoefte hebt aan regels. Godsdiensten hebben vanouds regels voor wat en hoe te eten, maar die regels zijn we kwijt geraakt. Het zorgen voor de natuur en het beschermen van een eetcultuur reiken ook regels aan, bijvoorbeeld 'omdat mijn oma het zo deed'. Als je helemaal geen regels hebt omdat altijd alles beschikbaar is, denk ik dat mensen daar ten diepste ongelukkig van worden. Zo ontstaat een knagend en diffuus gevoeld van ontevredenheid.

Tegenover de snackmomenten en het constante 'grazen' staat de intimiteit van het met elkaar eten. Slow Food noemt hun afdelingen daarom ook Convivia. Met Youth Food Movement organiseren we eat-ins: je neemt allemaal eten mee en aan een gemeenschappelijke tafel deel je dat eten. En zo komt terug waar ik mee opgevoed ben, want bij ons thuis was het samen koken en eten heel belangrijk.

met elkaar eten. Slow Food noemt hun afdelingen daarom ook Convivia. Met Youth Food Movement organiseren we eat-ins: je neemt allemaal eten mee en aan een gemeenschappelijke tafel deel je dat eten. En zo komt terug waar ik mee opgevoed ben, want bij ons thuis was het samen koken en eten heel belangrijk.

Deel III Het present stellen en voorleven van de kracht van verbondenheid

Consequenties voor het zelfverstaan en de toekomst van de christelijk-sociale beweging

Het moderne strijdtoneel én hoopvolle relationele verbindinglijnen

9 Een zelfonderzoek in de vorm van tien fundamentele vragen

9.1 Inleiding

In de delen I en II hebben we een relationeel vooruitgangsperspectief geschetst dat steeds bevochten moet worden in de wereld. Deel III schetst vooral een ontwikkelperspectief van de christelijk-sociale beweging zelf.

Dit hoofdstuk gaat over de kansen en bedreigingen, het verander-potentieel van de christelijk-sociale beweging om weer aansluiting te vinden bij, opnieuw aansluiting te zoeken met of de oorspronkelijke roeping te versterken door nieuwe vertalingen van maatschappelijk engagement als burgerbeweging. De christelijk-sociale beweging is een moderne beweging en er is een kritische strijd over de wijze waarop de moderne waarden het beste gestalte kunnen krijgen. In paragraaf 9.2 schetsen we een visie op de ontwikkeling van de christelijk-sociale beweging. In paragraaf 9.3 beschrijven we relationele kracht consequent als een vorm van burgerkracht die vanouds de drijvende inspiratie van maatschappelijke organisaties in het christelijk-sociale middenveld heeft uitgemaakt. In paragraaf 9.4 geven we verschillende vragen voor zelfreflectie mee. Hoe relationeel krachtig zijn we als maatschappelijke organisatie zelf? Slagen we erin op grond van ons eigen handelen trouw te zijn aan de oorspronkelijke roeping als maatschappelijke burgerbeweging? Het is in feite de kritische vraag naar de bewogenheid en integriteit van maatschappelijke organisaties zelf.

9.2 Over de christelijk-sociale traditie als een beweging in de tijd

Een samenleving bloeit wanneer mensen bloeien; als ze hun creatieve, morele en sociale talenten kunnen ontplooien, en daarbij vitale verbanden onderhouden en een veerkrachtige samenleving. Iedereen hoort erbij en iedereen mag meedoen. Alleen in diversiteit en gemeenschap kunnen mensen hun menselijkheid ten volle verwerkelijken. Hierbij moeten we elkaar helpen, met het wegnemen van blokkades en het aanleveren van middelen, zonder dat echter getreden wordt in vrijheid en eigen verantwoordelijkheid van de ander om zijn of haar eigen menselijke waardigheid te realiseren. Vanuit het principe van subsidiariteit: mensen helpen elkaar én sporen elkaar aan, door elkaar te wijzen op de verantwoordelijkheid om vanuit ieders positie en met hetgeen in zijn of haar vermogen ligt bij te dragen aan humanisering, de gemeenschap en the *common good*.

In de christelijk-sociale traditie: een doorgaande lijn van humanisering

Honderdvijfentwintig jaar geleden ging het om het geven van een stem aan de arbeiders: hun menswaardigheid werd geschonden omdat zij niet meer dan instrument waren voor de verrijking van de bourgeoisie. Daarop kwamen de vakbonden, sociale wetten, de overlegorganen en het sociale zekerheidsstelsel.

Vijfentwintig jaar geleden constateerden we dat de welzijns- en solidariteitsarrangementen in handen van de overheid waren doorgeschoten, en dat verantwoordelijkheid van de individuele persoon in het gedrang dreigde te raken. Het thema was in 1991 'vacante verantwoordelijkheid'.

En nu vragen we aandacht voor het gegeven dat mensen voor hun ontplooiing en goed uitoefenen van hun verantwoordelijkheid anderen nodig hebben, in betekenisvolle verbanden en gemeenschappen. Dan gaat het niet om de voorgegeven verbanden waarin ze zich moeten inpassen, maar om andere, nieuwe, zelfgekozen verbanden van allerlei soort.

Wat we zien gebeuren: een samenleving in transitie

We komen uit een 'systeemgestuurd' tijdperk van ordenen en beheersen; mensen worden gestuurd door prikkels van beloning en straf, als instrumenten van organisaties en instellingen die hen tot object van systemische arrangementen maken. Mensen voelen zich vaak niet gezien en gehoord, komen niet tot bloei en hun creatieve, sociale en morele vermogens worden niet aangesproken. We zien een gescheiden wereld groeien tussen degenen die het goed doen in dit systeem en ervan profiteren en zij die dat niet doen.

En nu beleven we de overgang naar een doe-het-zelf samenleving, een nieuwe *civil society* van mensen die samen aan de slag gaan, deels buiten de systemen van markt en overheid om, niet meer gestuurd door ordenende prikkels van staat en markt, deels ook in nieuwe verbindingen met overheid en marktpartijen. In de nieuwe burgersamenleving vindt verbinding plaats, van onderop, en wordt 'inclusief' gedacht en gehandeld. Daar worden ook de 'uitgeslotenen' gehoord en gezien als subjecten van het maatschappelijke leven. Centraal staan hierbij zaken als samen-leven, ontmoeten, verbinding met anderen, met wat we in dit visiedocument relationele kracht noemen. Wat we dan zien, zijn voorbeelden van een 'voorbij aan' onverschilligheid en angst. En we zien voorbeelden van mensen die *moed* hebben.

Waar halen mensen die moed vandaan, waar hun energie? Na de materiële zaken in 1891 en de institutionele zaken in 1991 gaat het nu om 'zachte zaken': *beliefs*, burgerbetrokkenheid, empathie, naastenliefde, generositeit; zachte zaken die toch heel hard blijken omdat zonder deze betrokkenheid de economie, noch de staat, noch de samenleving goed kan functioneren.

In het voorafgaande stonden de volgende thema's centraal:

- » Globalisering en Europa (hoofdstuk 2 en 3)

- » Het economische domein (hoofdstuk 4 en 5)
- » Het sociale domein (hoofdstuk 6 en 7)
- » Het ecologische domein (hoofdstuk 8)

Voorbeelden van relationele kracht

In de economie komen bedrijven op die terug gaan naar de relationele basis, die in de vrijheid en verantwoordelijkheid het verlangen naar goed samenleven productief proberen te maken. Hun relationele en communicatieve vermogen zou wel eens het onderscheidende kenmerk van bedrijven kunnen worden, het nieuwe grensverleggende realisme van de toekomst.

In de omgang met technologie worden zorgpraktijken zichtbaar die het gegeven dat mensen kwetsbaar zijn en niet perfect (en alleen in relaties in die leefwereld tot bloei komen) niet wegdrukken maar serieus nemen. Burgers zijn er een creatieve en pluriforme tegenmacht tegenover een op uniformering en risicomijding ingestelde staat die zich niet aan de eigen afspraken houdt. Binnen onderwijs en zorg worden systemen 'omgekeerd' en richten mensen systemen anders is, verminderen ze de sturing en regeldruk. En zijn vormen van onderwijs zichtbaar waarin de nieuwsgierigheid wordt geprikkeld, kennis geen hoofdzaak meer is, maar met hart en handen, met het hele lichaam verbonden is en waar het ontwikkelen van passie en betrokkenheid voor verschillende vormen van vakmanschap centraal staat. Sommige zorginstellingen zijn buitengewoon succesvol in het centraal stellen, niet van producten en output, maar van de zorgrelatie. En mensen ontwikkelen liefde voor de natuur, die zij niet meer als een onverschillig object zien dat te gebruiken is, maar als een gemeenschappelijke omgeving die op zorg en toewijding is ingesteld.

Meervoudig idealisme, responsiviteit, stem en tegenstem ontwikkelen

Mensen willen niet meer eenzijdig worden aangesproken als kortzichtige consument in de economie, te exploiteren data of biologisch materiaal in de nieuwe technologie, als egoïstische burger door de staat, als uit te persen *human resources* in bedrijven of professionele instellingen, als milieuvuiler.

Ze zijn in staat verbeteringen te bereiken en ze zijn gevoelig voor misstanden. Deze betrokkenheid moet niet worden weggeorganiseerd of ontkend, want dan worden mensen ook inderdaad zelfzuchtig en gaan ze berekenend gedrag vertonen. De netwerken waarop zowel markt, staat, maatschappelijke organisaties en andere samenwerkingsverbanden steunen moeten voldoende responsief en evenwichtig zijn, om op de relationele kracht van burgers en de noden van de wereld in te kunnen spelen.

9.3 Relationale kracht als dragende noemer

In deel I van het visiedocument hebben we laten zien dat in de 21e eeuw de onderlinge verwevenheid van problemen en van mogelijke oplossingen groter is dan ooit te voren. Steeds duidelijker wordt dat we de wereldwijde problemen niet alléén kunnen aanpakken, maar dat er onderlinge afhankelijkheid is en dat dat feitelijk betekent dat we elkaar nodig hebben. We leven in een tijd van steeds snellere transities en steeds grotere uitdagingen. De aarde zucht onder het gewicht van onze ecologische voetafdruk. De huidige vormen van samenwerking in Europa staan onder druk door interne crises en door de komst van vluchtelingen die niet door hekken zijn tegen te houden. Het Angelsaksische marktsysteem heeft tot crises geleid. Met de aanval op de Twin Towers in New York zijn de symbolische verticalen van ons vooruitgangsgeloof neergehaald. Terroristische aanslagen in Europa zetten ons gevoel van veiligheid verder onder druk en vertalen zich in onrust en verontwaardiging in eigen land. De neiging is om over deze gang van zaken pessimistisch te zijn: de huidige problemen zouden alleen maar laten zien dat de wereld een wreed en onverschillig oord van markt en strijd is.

Maar juist de verontrusting over deze gang van zaken laat zien dat er vele vormen van eigentijds idealisme in de samenleving zijn die nu nog onvoldoende als zodanig worden herkend. Dat meedogenloze strijd en egoïsme verontwaardiging oproept wil zeggen dat we meer op samenwerking en idealisme zijn ingesteld dan we geneigd waren te denken. Sommigen zeggen zelfs dat de oude hiërarchieën definitief op omvallen staan en dat we op een breuklijn van verschillende tijden leven. Van ‘differentiatie’ en ‘scheiding’ op allerlei vlak komen wij in een cultuurperiode terecht waarin ‘heelmaking’ en ‘integratie’ de kernwoorden zijn. We bevinden ons daarbij in een overgangssituatie “tussen het afbrokelende oude en het zich al aandienende nieuwe.”¹ We zitten in deze overgangsfase allemaal in hetzelfde schuitje. De toenemende onderlinge afhankelijkheid, of verbondenheid, op deze planeet doet ons beseffen dat de tijd voorbij is dat we geen rekening hoeven te houden met de ander. In de 21ste eeuw wordt het woord eigenbelang steeds meer synoniem met ons aller belang. Herman Wijffels stelt hierover: “We hebben te veel ontkoppeld. We moeten weer oog krijgen voor ‘relationaliteit’, dat is de essentie van de duurzame revolutie die mij en velen met mij voor ogen staat; een omslag van verbrokkeling en competitie naar samenhang; van consumentisme naar contributisme, van bronnen uitputten naar ze in stand houden. Een wereld waarin integratie de losgezongen specialisaties weer samenvoegt”.²

In deel II hebben we vormen van eigentijds idealisme en van relationele verbonden-

1 Karel Noordzij *Op weg naar nieuw leiderschap. Van superieure strategie naar integere cultuur*. Assen: Van Gorcum, 2012 pp.3-4.

2 Herman Wijffels *Formeren is vooruitzien. Duurzame hervorming in 21 stellingen*. Utrecht: Kosmos Uitgevers 2012 p.13, p.15.

heid laten zien in de werkelijkheid van alledag, in de markt, op straat en in de politiek, in zorg voor onderwijs en milieu. We gingen na hoe het komt dat we vaak zo blind zijn voor deze vormen van idealisme: omdat we vaak geneigd zijn te denken in termen van apart en autonoom van elkaar functionerende individuen die met elkaar botsen, en in termen van hiërarchische systemen die nodig zijn om hen te temmen en te sturen.

De hedendaagse burger is helemaal niet cynisch, dat is een projectie van een liberale ideologie. De burger wil zich nog wel degelijk aan hogere idealen binden. Het hogere wordt niet altijd meer verbonden met God, kerk of het instituut, maar neemt nieuwe horizontale gestalten aan, in de seculiere roeping die de vakman ervaart, in de roep van schoonmakers om 'respect', in de inzet voor het behoud van de natuur en de giften die burgers aan goede doelen geven. Door zich in te zetten voor een hoger doel dat mensen bindt op gemeenschappelijke belangen en idealen, wordt er volop gepartnerd.³

Het denken in termen van gelijkwaardige partners noemt Buijs niet zonder reden "de historische expressie van de christelijke traditie."⁴ Niet via een hiërarchische machtsstructuur, maar via een andere vorm van samenleven van gelijkwaardige partners, de zogenoemde 'BBC'-burgers die 'betrokken', 'betrouwbaar' en 'coöperatief' zijn en elkaar nodig hebben. Hij stelt dat mensen vaak wat voor een ander willen doen in het besef dat zij schatplichtig zijn aan wat zij op hun beurt gekregen hebben van anderen, met name talenten of maatschappelijke mogelijkheden. Deze 'economie van de overvloed' is de bron achter het menselijk verlangen om op basis van vrijwillige verbanden op tal van plekken bij te dragen aan 'het floreren van anderen binnen een gedeelde wereld'. Dat is waar het volgens Paulus in de christelijke liefde voor de naasten (agapè of caritas) om draait en die het christendom zijn ongekende en universele kracht meegaf. Vanuit deze *agapeïsche flow* zijn maatschappelijke organisaties ontstaan die zich inzetten voor zieken en hulpbehoevenden.

Met de vorming en de uitbouw van de verzorgingsstaat is de neiging ontstaan om maatschappelijke organisaties om te werken tot grotere bureaucratistische structuren onder staatstoezicht. De crisis van de maatschappelijke organisaties is voor een deel te verklaren doordat men is afgedreven van de oorspronkelijke roeping van de organisatie en een

3 Volgens denkers van allerlei snit zoals Gianni Vattimo, Alain Badiou en Hannah Arendt wordt hiermee bij uitstek recht gedaan aan de intenties van christendom. Een cruciale uitspraak van Jezus volgens Vattimo is "Geen slaaf maar vriend noem ik jullie" en gelijkheid voor God is volgens Badiou de belangrijkste Paulinische erfenis van het christendom. Hannah Arendt voegt daar nog het vermogen aan toe om met beloften elkaar aan een onzekere toekomst te binden en het verbond om te vergeven. Ook in het Oude Testament partnerd God overigens al volop door een verbond te sluiten met Noach (en in hem met alle mensen op aarde verbeeld door de regenboog), door samen met Mozes in een tent te gaan zitten en door Abraham een weg uit zijn land te wijzen.

4 Govert Buijs in: 'Toekomst voor christelijk geïnspireerde politiek', *Christen Democratische Verkenningen*, herfst 2012, pp.211-222.

oneigenlijke taal van markt en macht is gaan spreken. Het weer opnieuw erkennen van en woorden geven aan de kracht van verbondenheid is dé opgave voor de komende tijd. Dat zal ons de ogen kunnen openen voor nog ongeziene oplossingen van urgente problemen die nu nog uit het zicht blijven juist omdat we de relationele samenhang onvoldoende onderkennen. Zoiets schept ademruimte voor de aarde, voor anderen en voor onszelf.

9.4 De relationele kwaliteit van christelijk-sociaal geïnspireerde organisaties

Een zelfonderzoek in de vorm van 10 fundamentele kwesties

De kerngedachte hier is om te kijken hoe het staat met de relationele kracht van de christelijk-sociale beweging als zodanig. Slaagt het erin haar kernwaarde zelf goed gestalte te geven en over te dragen? Wie zeg je dat je bent en wat betekent dat eigenlijk voor het eigen functioneren? Zelfonderzoek, de hand in eigen boezem steken, is de eerste stap naar het oplossen van de maatschappelijke problemen die we om ons heen zien. Tien vragen kunnen hiertoe een aanzet geven.

1. In hoeverre herkennen we relationele kracht als de (stokkende) motor van bevologenheid in de eigen organisatie?

In het visiedocument hebben wij praktijken gekritiseerd van abstracte bureaucratische plannen en sturing of een al te individualistische voorstelling van zaken waardoor 'individue' tegenover 'systemen' komen te staan en waardoor relationele kracht, de intrinsieke motivatie om samen met anderen bij te dragen aan een betere samenleving, niet optimaal tot uiting kan komen.

- a. Herkennen we vormen van 'anonimisering' en 'systemisering' in de eigen organisatie?
- b. Wat is je intrinsieke motivatie, het eigentijds idealisme om je voor de organisatie in te zetten?
- c. Ervaar je een gedeelde *sense of purpose*? Waar loop je tegen aan? Welke praktijken, gewoonten of regels hinderen je in je werk of in de samenwerking met collega's? Wat is daar aan te doen?

2. Waarin ligt de maatschappelijke missie van de organisatie?

Christelijk-sociale praktijken verbinden organisatorische doelstellingen met maatschappelijke kwesties die relevant zijn (met de verlangens en de noden van mensen).

- a. Waarin ligt die maatschappelijke relevantie?
- b. Wat zorgt ervoor dat jouw baan geen *bullshit job* is? Hoe zou volgens jou de maatschappelijke missie nog versterkt kunnen worden?
- c. Welke zaken krijgen in dat licht te veel of juist te weinig aandacht?

3. *Over de beweging van christelijk-sociale organisaties*

De relationele kracht van christelijk-sociale organisaties, haar verbondenheid met de samenleving is eerst door de verstatelijking en daarna door de vermarkting en verzakelijking, uit het zicht geraakt. De verbondenheid met de samenleving wordt tot uitdrukking gebracht, zo schreven wij in hoofdstuk 2, in vormen die onze emotionele beweging uitdrukken: in het vertrouwen dat geschonken wordt, in het verzet dat in ons opwelt bij onrecht, in de vergeving voor fouten die we ontvangen waardoor we weer een nieuwe start kunnen maken, in het verlangen dat opkomt naar een betere wereld.

- Wat boezemt je vertrouwen in? Waar ligt jouw kracht? Wordt dit voldoende gezien in de organisatie?
- Wat doet je in verzet komen? Waar verlang je naar? Welk verlangen wil je productief maken, welk verschil wil je maken?
- Hoe zit het met de tolerantie voor fouten in de eigen organisatie? Mag je fouten maken en opnieuw beginnen? Spreekt men elkaar aan op datgene wat goed of niet goed gaat? In hoeverre is je organisatie een *community of practice*?

4. *Welke boodschap hebben moderne 'wereldse' initiatieven voor christelijk-sociale organisaties?*

De christelijk-sociale beweging is niet anti-modern maar verbonden met de moderniteit. Ook de 'seculiere mens' is niet van God los geslagen, de mens is en blijft altijd met God verbonden. Vanuit deze optiek hoeven we de ander niet te bekeren, maar is het vooral nodig onszelf te bekeren tot de ander die ook onze naaste, bondgenoot en partner is.

De interessante vraag voor christelijk-sociale organisaties is:

- Door welke initiatieven in de wereld buiten de eigen organisatie word ik geïnspireerd?
- Wat zouden we daar van kunnen leren?
- Hoe inclusief denken we?

5. *Over economie: Zaak van lastenverlichting of voor het bonum commune*

Economie is beschreven als roeping om datgene productief te maken wat ons na aan het hart ligt. De vraag in dat verband was ook, laten we ons binden door het gemeenschappelijke goede of gaan we voor 'liberalisering'? Is het de 'liberalisering of de bekering?', om met Kuiper te spreken. Toegepast op onze eigen vorm van economisch samenleven in de organisatie als gemeenschap: denken we relationeel en delen we de lasten of wentelen we de lasten op anderen af?

- Wie is te zwaar belast binnen de organisatie en welke schouders kunnen nog wel wat hebben?
- Hoe werken wij? Hoe voelen we ons verantwoordelijk en erkentelijk voor elkaar?
- In hoeverre is werk *Decent Work* en *Just Work*, gericht op het scheppen van rechtvaardige verhoudingen en ook duidelijk begrensd?

6. *Over (bio)technologie.*

Nieuw vormen van techniek zoals die in het gebruik van internet of in de biotechniek tot uitdrukking komen, dragen het gevaar in zich van exploitatie zonder zeggenschap of in het streven onszelf genetisch te verbeteren, van een verminderde acceptatie van gebrek of verschillen tussen mensen.

- a. In hoeverre willen we onszelf veranderen? Waar zijn we tevreden over en waarover niet? Wat stemt ons dankbaar? Welke medische ingreep is voor jou aanvaardbaar en welke niet?
- b. In hoeverre hinderen technische hulpmiddelen ons? Maken ze ons minder menselijk?
- c. Welke voorbeelden van technologische innovaties helpen het zorgdragen voor elkaar en de responsieve verantwoordelijkheid te bevorderen?

7. *De civiele ruimte als tegenmacht. Koester de revolutionaire kantelkracht; een christelijke erfenis die steeds opnieuw moet worden bevochten.*

Het gaat om het herontdekken van de civiele ruimte als de ruimte voor gesprek over publieke zaken die ons allemaal aangaan. Kritisch is de kwestie rond de christelijk-sociale beweging en de verhouding tot macht en gezag. De kracht van mensen en hun verbanden die zonodig ook tegen de hiërarchie ingaan, is niet altijd gewaardeerd of als evangelisch herkend.

- a. Worden kritische tegenstemmen in de organisatie erkend of onderdrukt?
- b. Wordt hierin een vorm van commitment van verbondenheid gezien, het verlangen naar betere verhoudingen of het verzet tegen zaken die niet werken?
- c. Welke vormen van overleg en samenspraak zijn er in de organisatie?

8.. *Over het groeien in liefde. Goed onderwijs en zorg.*

De wereld van de zorg en onderwijs is overgereguleerd geraakt en er wordt teveel vergaard: "Als je een hok om mensen bouwt krijgt je schapen en schaapgedrag, dan gaan ze mekkeren."⁵ Goed management ondersteunt het openen van hekken en geeft speelruimte en werkplezier. De kritische vraag is: in hoeverre bestaat onze organisatie uit blèrende schapen die klagen omdat er een hek om hen heen is gezet?

- a. Wat is de managementstijl in de organisatie?
- b. Hoe binden en boeien we mensen?
- c. Is er voldoende speelruimte, binden we mensen aan een paal of aan een missie?

9. *Hoe staat het met het eigen vermogen om de eigen organisatie gezonder in te richten?*

In hoeverre stellen we in onze eigen organisatie duurzaamheid centraal? Belichamen wij

5 Jef Staes. *Ik was een schaap*, Schiedam: Scriptum, 2014

liefde voor de schepping in ons denken, doen en laten? Kunnen wij het Zonnelied van Franciscus zingen, de onverschilligheid achter ons laten of zijn wij een 'ondankbaar dier dat op twee benen loopt'? Voelen wij ons verbonden met het milieu? Of maken we liever achter het bureau een beleidsnotitie over hoe anderen zich hebben te gedragen?

- a. Wat zouden we zelf kunnen doen aan duurzaamheid?
- b. In manieren van omgang met werknemers; in faire beloningen die respect en verbondenheid uitdrukken?
- c. Kennen wij voorbeelden van bevrijdende verhalen over liefdevolle omgang met de schepping?

10. Hoe aanhaalbaar en responsief zijn wij? Welke nieuwe vormen van samenwerking zien wij?

De christelijk-sociale beweging is zelf deels de verbinding met de samenleving kwijt geraakt. We doen misschien liever ons eigen ding, blijven in het eigen hok, houden ons vooral bezig met het 'managen' van de eigen interne organisatie. Zien we zelf wel de relationele kracht in onze directe omgeving en verder weg, van andere christelijke sociale organisaties, van nieuwe wereldse initiatieven van responsieve markten en overheden, van mensen bij internationale organisaties? Hebben we het vermogen tot opschalen van relationele kracht en hoe zit dit er dan uit?

Rikko Voorberg: PopUpKerk

Eten, Lezen, Leven

“De PopUpKerk komt iedere zondagochtend bij elkaar voor een Bring-Your-Own&Share Brunch, waar we met elkaar in gesprek gaan over een van de Bijbelse teksten met de vraag of daar een gedachte inzit die ons leven kan veranderen. De bezoekers zijn grotendeels onkerkelijke of ongelovige dertigers die geloven dat het anders kan en moet in de wereld en dat die verandering bij onszelf begint. We geloven niet in individuele goede voornemens, we realiseren ons dat echte verandering gezamenlijkheid en ritme vraagt. Het vroege christendom was een revolutionaire grass-rootsbeweging die samen de wereld van de toekomst alvast begon vorm te geven. In de tussentijd is er veel gebeurd binnen die beweging, wij realiseren dat onze samenleving weer vraagt om een nieuwe gezamenlijke verandering. We delen het verlangen naar een andere wereld, laten ons bevragen door die oude gedachten van het christendom en nemen zo elke week een moment om echt even stil te staan.

“we ETEN, LEZEN en LEVEN – omdat eten verbindt, omdat lezen ons verdiept en als het niet over ons leven gaat, gaat het nergens over. Het is een POPUPKERK omdat het in een niet-kerkse omgeving met niet-kerkse mensen een poging waagt om heel dat idee kerk opnieuw uit te vinden als blijvend experiment.”

(http://popupkerk.nl/?page_id=33)

Rikko Voorberg

Spiegel

Ik kom uit een strikte gereformeerd-vrijgemaakte traditie die nu dit initiatief ondersteunt. Mijn vader was ook dominee en ik heb altijd binnen die zuil geopereerd. Tijdens mijn studie klapte dat voor mijn gevoel een beetje in elkaar. Ik ben wel altijd geraakt gebleven door het verhaal in die traditie. Maar het systeem brokkelde af; in het verhaal gebeurt iets en dat werd bevestigd door met name mensen die niet geloven, die niets met de kerk hadden, en die ik tegenkwam in het theater dat ik deed. De mensen die mij het meest geleerd hebben over het geloof, zijn de mensen die er absoluut niet in geloven. Die mensen spiegelde: dit verhaal gaat over mij. Als mensen die niet geloven aangeven dat zij door een element in het verhaal geraakt zijn, dan weet ik dat het ergens over gaat. Daarom ben ik eerder "StroomWest" gestart, een kunst- en theatercollectief. Ik wil weten of het evangelie gaat over deze wereld. Als iemand daarop wil reageren, daarmee iets maken, dan wil ik dat in de kerk erbij.

StroomWest was een theater collectief, waarin ik één van de stemmen was. Ik realiseerde me na twee jaar dat naast een gemeenschap die gefascineerd is door het verhaal, er ook een gemeenschap is die wil experimenteren om met het verhaal te leven. Dan krijg je boord, wijn, samen eten, en hou ik een verhaal over hoe ik denk over leven met het verhaal. Dat is deze

PopUpKerk

Ik zocht een manier van samenkomen die niet monologisch is – de monoloog impliceert dat jij het weet en de rest moet luisteren. Ik wilde radicaal egalitair in de samenkomst kunnen zijn. Een maaltijd is dat, zeker als het een 'potluck' is waarbij iedereen iets meeneemt. Dan heb je het belangrijkste statement van de christelijke traditie al gemaakt vóóordat je een woord hebt gezegd.

Het systeem brokkelde af

De kerk als systeem vraagt om twee dingen die lastig zijn voor mensen die vrij willen zijn en theater willen maken: gehoorzaamheid en eerbied, 'omdat' Gods wegen hoger zijn dan onze wegen. Met het risico dat als je erbuiten gaat, dat je het zicht verliest, en wat er dan van je terecht komt... Dat is een van de systeemelementen waarmee ik ben opgevoed. Je kon overal over praten, maar keuzes maken, experimenteren, onderzoek, een eigen weg zoeken die misschien in strijd is met hoe de tekst altijd geïnterpreteerd is, dat was te gevaarlijk. Die grenzen werden arbitrair voor mij. Via de charismatische traditie realiseerde ik mij dat als God mij bedóeld heeft, dat daarmee een heel persoonlijke connectie ontstaat en dat het dan niet uitmaakt waar ik heen ga. Onderzoek, experimenteer; het is een vrijbrief die ruimte geeft.

Tegelijk heb ik heel veel vertrouwen en

liefde en genade gekregen in die gemeenschap. Maar om te doen wat ik nu doe, heb ik moeten vechten. Voor sommigen mag dit echt niet, terwijl het in lijn is met gedachten van Jezus. Maar niet met de traditie, niet met de vereiste eerbied.

Gemeenschap

Ik ben een theoloog die niet in een kerk wil werken, er is hier ook een kunstenaar die niet in een galerie wil exposeren en een theatermaker die niet in een theater wil staan ... er lopen hier allemaal mensen die niet in de context willen zijn waar ze 'horen' omdat ze de idee hebben dat hun verhaal dan doodslaait. Omdat ze geen geïsoleerd element willen zijn die preekt voor eigen parochie. De wereld moet anders, maar dat vinden we allemaal al. Maar als je dat statement midden in de samenleving maakt, niet in de kring van je eigen publiek, wordt het spannend: vindt je het dan nog steeds?

Mensen zoeken stilte en focus, willen nadenken over de vraag "hoe leef ik nu eigenlijk?" De vraag dus of ik doe wat ik eigenlijk moet doen. Er ontstaat een gemeenschap met die mensen die de drive naar een andere wereld delen. Dat is ook het krachtige van de christelijke traditie: realistisch zonder cynisch te worden, idealistisch zonder utopisch te worden.

Toekomst

Waar ik hoop uit put, is dat hier een groep gelovigen bij elkaar komt die zich realiseren dat het nooit om de hemel ging, en se-

culieren die zich realiseren dat het in onze handen is om iets anders te gaan doen dan we altijd doen. Wat mij frustriert is dat zoveel christendom niet gaat over het koninkrijk, die verbinding met de wereld niet maakt. Er is teveel slechte theologie die de wereld isoleert. De rijkdom, het goud, de haast gewelddadige architectuur van sommige kerken zegt zo iets anders dan wat Jezus doet.

Ik verzamel een gemeenschap van makers die hun input halen uit de traditie en bezig gaan met de grote vragen. Het zou mooi zijn als er over een aantal jaren 4 of 5 van die groepjes zijn, niet groter dan 30 personen. Soms gaat het mij te langzaam, maar dit is juist vanwege de traagheid belangrijk. Snel een groot publiek bereiken ... ik wil niet met entertainment bezig zijn maar met een diepgaande verandering van het hart. En dan werken kleine gemeenschappen goed.

Ik wil naar een beweging van een breder netwerk van kleine groepen die op zondag bij elkaar komen en die zich deze vragen stellen en die zelf hun ideeën omzetten in fysieke vormen. Mensen die besluiten op allerlei plekken het anders te gaan doen – niet de politiek overnemen, maar kleine statements zodat mensen zich realiseren 'het kan echt anders' en dat het aan ons is om daarin verantwoordelijkheid te nemen.

10 Participeren in sociale kwesties die het waard zijn om voor te leven

10.1 Inleiding

In paragraaf 10.2 geven we een samenvatting van de maatschappelijke kwesties die we in deel II van dit visiedocument onder de loep hebben genomen. De mate waarin we hier iets mee kunnen, hangt af van het eigen vermogen tot aanhaken en onze responsiviteit, onze bereidheid om verantwoordelijkheid te nemen.¹

De vraag daarbij is steeds hoe je ontspannen kunt participeren in lastige kwesties die er toe doen. Hoe kun je werken aan doelen zonder mensen als instrumenten te gebruiken en voor een eigen agenda in te zetten in plaats van voor een gedeelde missie. Maar het is ook de vraag naar schaal: hoe schakel je van klein naar groot, hoe haak je aan bij anderen? Het gaat daarbij ook om alertheid en improvisatievermogen.

10.2 Inspelen op sociale kwesties die er toe doen in een netwerksamenleving

In dit visiedocument stonden twee kwesties centraal: de noodzaak om niet materialistische vooruitgangsidealen present te stellen en het onvermogen om dat te doen doordat we blind zijn geworden voor wat we 'relationele kracht' noemen. We moeten weer zien dat we niet alleen deel hebben aan het probleem, maar ook aan de mogelijke oplossingen. We moeten het geheel weer zien. Het betekent dat je niet niet-betrokken kunt zijn.

Het zien van de onderlinge samenhang biedt ook aanknopingspunten om zelf via het netwerk samen met anderen invloed uit te oefenen op een gang van zaken die niet noodlottig is maar waar we relationeel greep op hebben, zonder dat we vooraf precies weten waar dat op uit draait en tot welke nieuwe initiatieven en verbanden dat leidt.

Omdat andere vormen van vooruitgangsidealen, die geworteld zijn in het denken in termen van individuele autonomie of utopie, zijn stukgelopen, is er een noodzaak om niet materiële en meer- dimensionale vooruitgangsperspectieven present te stellen in de samenleving. Die perspectieven zijn te vinden in de leefvormen van alledag die de kracht van relaties en van netwerken serieus nemen. Veel kwesties zijn van deze sociale kwestie

1 De termen 'haakbaarheid' (in plaats van 'maakbaarheid') en 'alertheid' die belangrijk zijn voor de mate van relationele kracht in een netwerksamenleving zijn ontleend aan de filosoof Henk Oosterling. Ze helpen ook om onze verbondenheid en onze 'autonome' vrijheid en menselijke waardigheid te begrijpen als relationeel. Zie <http://www.vitaallokaal.org/20150528>.

die in dit document centraal staat afgeleid. Ze zijn uitgewerkt voor de economie (hoofdstuk 4), de nieuwe technologie (hoofdstuk 5), de staat (hoofdstuk 6), onderwijs en zorg (hoofdstuk 7) en ecologie (hoofdstuk 8).

Een sociale kwestie is daar waar mensen door anderen of door de inrichting van de samenleving in hun ontplooiingsmogelijkheden worden geknecht.

Economie (hoofdstuk 4)

Wat is het hoofdprobleem?

Door in te zetten op een te individualistische opvatting van vrijheid (zoals in het neoliberale marktsysteem) en een te materialistische opvatting van economie als strijd om goed en geld, of door vormen van collectieve planning als een keurslijf aan de werkelijkheid op te leggen, heeft zich een crisis kunnen doorzetten met desastreus gevolgen voor mensen en hun verbanden en voor het milieu. Wat niet of onvoldoende onderkend werd (en juist is weggezuiverd in het gangbare denken over de economie), is dat economie een morele praktijk is die in vormen van samenwerking en coöperatie zijn basis heeft. Vrijheid is pas mogelijk binnen de verbondenheid van mensen die het goede leven samen gestalte proberen te geven. Economische vrijheid heeft in vormen van vrijgevigheid en samenwerking haar basis en bestaat bij de gratie van responsiviteit en verwevenheid met regels van de overheid en de burgersamenleving.

Wat is het hart van de zaak, waar ligt de verbindende kracht?

Juist als gevolg van de crisis die het functioneren van de economie heeft ondermijnd, wordt met de verbindende relationele kracht van economie steeds meer rekening gehouden. Economie betekent 'huishouding' en draait om verstandige aanwending van schaarse middelen om zo een civiele praktijk van *samen*leven goed gestalte te kunnen geven. Welke bijdrage wil ik daaraan leveren? Aan welk verlangen wil ik antwoord geven? Door welke kwestie wil ik mij laten binden?

Veel mensen willen een bijdrage leveren aan een betere wereld. In vormen van generositeit en wederkerigheid ontdekken bedrijven dat ze mensen kunnen binden en boeien op een manier die minder vervuilend en belastend is; door nieuwe ideeën te ontwikkelen, in vormen van sociaal pionierschap die nu nog ongedachte en onvoorziene verbindingen leggen, die nieuwe samenhang blootleggen en grip op de zaak geven, ruimte geven aan de creativiteit van mensen; door in te zetten op dit immateriële kapitaal van mensen wordt een minder belastende vorm van economie mogelijk.

Wat is de primaire verantwoordelijkheid binnen de verschillende netwerken?

Netwerken open houden, macht en tegenmacht organiseren, inspelen op mogelijkheden

voor duurzame ontwikkeling, afwenteling van kosten op derden of op de gemeenschap tegenaan, alertheid op kansen om verschil te maken.

Biotechnologie (hoofdstuk 5)

Wat was daar hoofdprobleem?

De verantwoordelijk van de mens is tot voorspelbare vormen van consumentengedrag teruggebracht of in de wens onszelf naar de eenvormigheid van de ideale mens te kweken waarin kwetsbaarheid en pluriformiteit gebreken in plaats van gaven worden. De vrijheid van de mens die er in bestaat dat hij zichzelf kan overstijgen dreigt zich tegen de mens zelf te keren en deze in een eendimensionaal wezen te veranderen.

Wat is het hart van de zaak, waar ligt de verbindende kracht?

Die ligt allereerst in de erkenning van de samenhang en verbondenheid tussen mens en techniek: de menselijke onvolkomenheid en afhankelijkheid is bron van verbindende kracht en niet een probleem dat uit alle macht technologisch overwonnen moet worden

Wat zijn de verantwoordelijkheden binnen de verschillende netwerken?

Het aan de kaak stellen van machten die de diversiteit van mogelijke antwoorden willen inperken. Dit is vanouds de drijfveer geweest voor de pleidooien voor soevereiniteit in eigen kring, tegen de macht van staat en markt die de eigen roeping bedreigen en tegen de door staat en markt afgedwongen 'eenvormigheid als vloek van het moderne leven' die ons tot knechten maakt. In positieve zin moeten we de verantwoordelijkheid voor onze vrijheid die van meet af aan ook technologisch bemiddeld is, serieus nemen.

De staat (hoofdstuk 6)

Wat is het hoofdprobleem?

De staat wordt gezien als een machtsapparaat ten koste van haar burgers, of als dienstencentrum voor haar burgers. In plaats daarvan zou de staat via de overheid de basisvoorwaarden moeten garanderen die goed samenleven mogelijk maken, niet gebaseerd op markt of macht, maar in de wil en het vermogen van burgers om in verschillende sferen hun leven zelf vorm te geven in zelfgekozen verbanden en gemeenschappen. Door politiek als een vorm van controlerend bestuur en beheer te zien en als een vorm van permanent crisismanagement gericht op het zuiveren van pech in de samenleving, zijn ontevredenheid, desintegratie, wrok en frustratie ingebouwd.

Wat is het hart van de zaak, waar ligt de verbindende kracht?

Politiek is er voor burgers en niet andersom. Het gaat om het present stellen en mobiliseren van burgerkracht zonder deze via de staat te willen instrumentaliseren en systemiseren. De stad en de regio's zijn goede aanknopingspunten voor verbinding tussen overheid en georganiseerde burgers en relationele experimenteeruimte met ruimte voor fouten en verschillen.

Waar ligt de verantwoordelijkheid en adequate respons?

Deze ligt enerzijds in het aan de kaak stellen van vormen van machtsmisbruik en van cliëntelisme die goed samenleven bedreigen in plaats van mogelijk maken en anderzijds in het present stellen van vormen van dienstbare politiek aan de samenleving. De zwaardmacht kan niet louter als bescherming van het 'naakte leven' gedacht worden, maar vindt zijn legitimiteit in het bewaren van goed leven voor burgers en hun verbanden in een open samenleving.

Zorg & Onderwijs (hoofdstuk 7)

Wat is het hoofdprobleem?

Het centrale punt is: wij zijn tot in ons lichaam en ziel zorgdragers en lerende wezens die van nature op elkaar zijn aangewezen. Door daar onvoldoende rekening mee te houden, vloeit de scheppende kracht tot co-creatie, tot interesse en wederzijdse toewijding en aandacht langzamerhand weg.

Zorg- en onderwijssystemen dienen externe doelen (bureaucratische en rendementseisen) waardoor de opdracht tot persoonlijke ontwikkeling en zorgverlening in de knel komt en mens en systeem van elkaar vervreemden. Er is sprake van verbroken verbindingen: tussen de zorgverlener en de zorgontvanger, tussen de leraar en de leerlingen, tussen de monitorwereld en de echte wereld, tussen het imago van de school en de identiteit. Niet variëteit maar eenvormigheid is het parool, niet de ontwikkeling van relationele kwaliteit maar rendement.

Wat is het hart van de zaak, waar ligt de verbindende relationele kracht?

Scheidslijnen tussen patiënt en arts in de zorg, tussen hoogopgeleiden en laagopgeleiden in het onderwijs zijn veroorzaakt en versterkt door beleid, dat denkt in abstracte systemen en dat kennis als een hoofdzaak ziet. Door de morele relatie tussen personen in zorg en onderwijs centraal te stellen kan de systematische overwaardering van theoretische kennis ten koste van praktische kennis worden gekeerd en aan de ontzieling en verspilling in de zorg een einde worden gemaakt. En kunnen de kunstmatige tegenstellingen tussen managers en professionals, het systeem en het particuliere initiatief verdampen.

Waar ligt de verantwoordelijkheid in verschillende netwerken?

Het aan de kaak stellen van de overmoed die aan systematische hervormingen in zorg en onderwijs ten grondslag ligt en de relationele kwaliteit in de betrokken gemeenschappen uitdrijft. Het laten zien van alternatieve wijzen waarop in de marge van de grote systemen aandachtige zorg en interesse-gedreven onderwijs in de praktijk succesvol gestalte krijgt.

Ecologie (hoofdstuk 8)

Wat is het hoofdprobleem?

Onze *oikofilie* is de kop in gedrukt. De term oikofilie wordt wel door conservatieven gebruikt om het primaat van lokale gemeenschappen en de nationale staten te benadrukken. Toch zijn er ook volop mogelijkheden om in oikofilie juist de plaatselijke contexten serieus te nemen én te verbinden met globale verantwoordelijkheid, zoals in de notie van kosmologisch broederschap van Paus Franciscus naar voren komt; om onder ogen te zien dat de ecologische kwestie om een nieuwe antropologische wending vraagt waar de Schepping en niet ikzelf centraal staat; te laten zien waar dat al gebeurt in de praktijk, waar dus de humanisering van menselijke relaties in samenhang met de omgeving, de vervolmaking van de Schepping, of heelheid van de Schepping in termen van het conciliair proces, concreet gestalte krijgt.

Wat is het hart van de zaak, waar ligt de verbindende kracht?

Alles begint op het grondvlak van de realiteit. Van hieruit zijn grotere bewegingen op het meso- en macroniveau in gang te zetten, niet andersom. Het is niet het geloof in de masterplannen, maar in de groei-kracht van mosterdzaadjes. Waar dat relationele contact verstoord is, liggen vervreemding, verlamme-nde angst en gewelddadig misbruik van de Schepping op de loer. Terwijl het milieuvraagstuk ons direct raakt, is het ons probleem niet meer omdat het is uitbesteed aan deskundigen. Hierdoor zijn we zelf onderdeel van het probleem geworden in plaats van de oplossing. Er wordt te 'goddeloos' gedacht over de ecologische kwestie. Het vraagstuk is inderdaad door en door religieus. Via verschillende tegenbewegingen wordt de liefde voor de eigen omgeving (*oikofilie*) weer gevoed en komen nieuwe oplossingen in zicht.

Waar ligt de verantwoordelijkheid in verschillende netwerken?

Die tegenbewegingen in beeld brengen, dat is de opdracht in deze tijd. En het samen vorm geven aan duurzame ontwikkeling in de gemeenschappen waarbinnen men participeert. Laten zien hoe door 'klein te kijken en groot te denken' verbondenheid van mens en Schepping handen en voeten kan krijgen, als kleine beginnetjes die aan de basis van alle grote veranderingen staan.

10.3 Handen en voeten geven aan een drievoudige opdracht

De kracht van verbondenheid biedt perspectief op de kern van de problematiek in de verschillende domeinen die in dit betoog aan de orde zijn geweest en op de richting van de beweging waarin deze problematiek kan worden overwonnen. De goede samenleving begint met mensen die goed samenleven, met mensen die zich verbonden met anderen weten en die dit samenleven voorleven in zelfgekozen verbanden en gemeenschappen. In deze praktijken komen niet-materiele en meerdimensionale vooruitgangsperspectieven aan het licht die tot nieuwe manieren van organiseren van de samenleving uitnodigen. Het besluit van dit betoog is een uitnodiging om op weg naar het CSC-2016 in die richting verder te denken en te werken.

Vanuit christelijk-sociaal perspectief impliceert het serieus nemen van de kracht van verbondenheid een voortdurende poging om handen en voeten te geven aan de volgende drievoudige opdracht:

- » het 'ja' zeggen tegen de kwetsbare menselijke conditie die uitnodigt tot verbondenheid, samenwerking en zorgzaamheid en het nemen van gemeenschappelijke verantwoordelijkheid;
- » het 'nee' zegen tegen atomistische opvattingen van vrijheid en gelijkheid of systemische opvattingen van samenleving, staat en organisatie die niet bijdragen tot humanisering, maar juist zelf bronnen zijn van angst en geweld;
- » het present stellen en zelf voorleven van alternatieve leefvormen en verbanden vanuit het bewustzijn van de aanwezigheid van relationele kracht, het onuitputtelijke reservoir van in goedheid mogen samenleven en -werken.